

Dr. Danica Pinterović

Prilog topografiji Murse

I.

Iz prilično opsežne literature o Mursi vidi se, da je bilo odavno poznato, da se Mursa nalazila na terenu današnjeg donjeg grada Osijeka. Wolfgang Lazius, najznačajniji austrijski kartograf 16. stoljeća, u svojoj »Regni Hungariae descriptio vera«, tabla XVII., jasno na Dravi označuje: Mursa, Ezekh, Essekh.¹ Stoga nam se danas čini gotovo suvišnim, da je Katančić u 18. stoljeću u svojoj čuvenoj »Raspravi o rimskom miljokazu nađenom kod Osijeka« smatrao potrebnim, da — usporedivši Antoninov itinerar s Peutingerovom tabulom i Ptolemejevom Geografijom, preračunavši rimske udaljenosti na austrijske, usporedivši geografske koordinate Murse i Osijeka, te upotrijebivši izvorne pisce i epigrafski materijal nađen u Osijeku do njegova vremena — dokazuje, da je Mursa bila baš na mjestu donjeg grada Osijeka.²

Ipak izgleda, da to baš nije bilo općenito poznato i zato je zanimivo spomenuti neke od pisaca u vremenu između Laziusa i Katančića. Pigafetta na primjer opisuje Osijek godine 1567. u svom putopisu,³ te kaže da je grad opasan niskim zidinama bez tornjeva, zidine su Turci djelomično obnovili od pletera, da su sve kuće načinjene od slame i drva, a ceste od oblica i — kako se nad vratima toga grada čitaju uklesano u kamenu dva rimska natpisa,⁴ no ni riječi nema o tome, da je tu stajala nekada Mursa!

Godine 1730., dakle prije Katančića, piše franjevac Joannes de Straxemano, u samostanu Velikoj, u svojoj »Paraphrastica et topographica expositio« naprosto: Essekinum olim Mursa nunc vulgo Essekh, antiqui etiam Illyri Odsek appellabant...⁵, a godine 1777./1778., također prije Katančića, štampa Fr. Wilhelm von Taube svoj »Historijski i geografski opis Slavonije i Srijema«, te u topografskom dijelu toga djela govori u vezi s opisom Osijeka onoga vremena i o historiji Murse.⁶

Poslije temeljite Katančićeve rasprave o rimskom miljokazu i o topografiji Murse, više se u stručnoj literaturi nije dokazivalo ni pro, a pogotovo ne contra, da je Mursa stajala na mjestu današnjeg donjeg grada Osijeka.⁷

Među značajnije pokušaje, da se dade sinteza znanja o Mursi spada rasprava »O staroj Mursi« od osječkog gimnazijskog profesora Schallera u 19. stoljeću,⁸ kao i temeljita radnja Brunšmidova »Colonia Aelia Mursa« na početku ovoga stoljeća;⁹ arheološke nalaze iz Murse obradio je u više navrata Celestin, zatim Brunšmid, Hoffiller, Klemenc i drugi.¹⁰ Upada u oči činjenica, da se u stručnoj literaturi već davno više ne govori o egzaktnoj topografiji Murse, t. j. ne pokušava se pomoću iskapanja i terenskog istraživanja odrediti prostranstvo grada, položaj i opseg zidina, smjer ulica, ili drugim riječima ne pomišlja se više na rekonstrukciju urbanističkog plana Murse. Tome se ne treba čuditi, jer sistematska iskapanja bila bi otežana zbog donjeg grada, koji se izgradio na mjestu Murse, a ispitivanja kod prigodnih iskapanja i arheoloških nalaza otežana su, jer u mnogo slučajeva nalazi ne dolaze na vidjelo »in situ«. Da treba kod egzaktnog određivanja topografije Murse biti uopće jako na oprezu, o tome nam daje dokaza dr. K. Firinger,¹¹ koji je prikazao na temelju arhivskih podataka što se sve dešavalo s ruševinama Murse u 18. i na početku 19. stoljeća, t. j. da se građevinski materijal tih ruševina upotrebljavao za popravak beljske ceste, kao i u druge razne svrhe, a sa građevinskim grupom zatrpavale su se jame i rupe nastale vađenjem temeljnih zidova.

Baš stoga, što se to sve dešavalo u 18. i 19. stoljeću i što se danas sve jačom izgradnjom donjeg grada postepeno uklanjaju tragovi Murse na terenu, a s druge strane, što naša arheološka nauka očekuje rezultate i u topografskom smjeru u slučaju Murse, važne tvrdave u neposrednoj blizini limesa, mi ćemo se ovdje poglavito osvrnuti na one pisce s kraja 17. te 18., 19. i početka 20. stoljeća, koji su nam zato ostavili točnijih topografskih podataka, jer su ih još na terenu mogli uočiti.

Jedna vrlo šematična skica osječke turske tvrđave i mursanskih ruševina od talijanskog grofa i austrijskog generala L. F. Marsigli-a,¹² koja je na terenu izrađena vjerojatno u vremenu od 1696. do 1697. godine, slabo je dosad bila uvažena u stručnoj literaturi (br. 1). Tako i Hoffiller jednom prilikom kaže, da se s njom ne može ništa započeti,¹³ a to kaže možda zato, što se na skici uopće ne nalazi donji grad, i što je Marsigli poznat, doduše i zbog svoje svestranosti, ali i zbog izvjesne mjere površnosti.¹⁴ No kako se njegova skica i njegova opažanja mogu upotpuniti opažanjima kasnijih pisaca, mi ćemo skicu i podatke Marsiglija podvrći analizi.

Na Marsiglijevoj se skici vidi Drava, osječka turska tvrđa sa četiri kule, kod A ruševine Murse, a kod B rimska cesta, koja je vodila ravno na sjever. Smatramo, da je skica izrađena u vremenu od godine 1696. do 1697.¹⁵ U tekstu na strani 49, tom II. pod naslovom Orsek (sic!) autor kaže, da se na slici prikazuje tvrđa, kako su ju carevci zauzeli. Pod tekstom kaže, da je prema sudu većine vjerojatno u staro doba ovdje bila smještena Mensa (sic!), koju je Hadrijan osnovao, no da li Velika ili Mala, jer su dvije postojale, to ne može kazati. Tu on govori o Mursi Maior i Mursi Minor.¹⁶ U tekstu se nastavlja: »Sunt autem ea rudera muri, ex lateribus coctis, qui e terra aliquantum elevata prospiciunt, exstructi, et ob novas subinde ibidem erectas Propugnationes, ita dispersi, atque destructi, uti literae (a a) monstrant.« Kod iskapanja

te zemlje, kaže, nađeno je mnogo rimskih novaca. »Sed et per Paludes illas, quae ultra Dravum flumen se late diffundunt, agger longissimus (b) transire visitur; utpote qui a Dravi ripa ulteriori incipiens, ad duo circiter milliaria Germanica extenditur, totusque terrei glarea mixti operis est.«¹⁷ Pisac dodaje, da mu se čini, da su rimska tvrđa i nasip služili za obranu panonskog prometa s ove i s one strane Drave.

To što Marsigli nije točan u imenima (Orsek mj. Osek, Mensa mj. Mursa) i što ne zna o kojoj se Mursi radi, da li Maior ili Minor, nije važno ovdje. Važno je to, što je on na terenu opazao, a tu se možemo osloniti na oštro oko generala, koji je mnogo zemalja proputovao i morao mnogo skica na terenu u brzini načiniti. Na osječkom terenu vjerojatno nije duže boravio, ali je ipak zabilježio ono, što mu je sa strategijske točke gledišta bilo najvažnije: turska tvrđa (tada pod austrijskom vlašću), ruševine rimske tvrđe (kako on kaže) i nasip, t. j. rimska cesta. Prema stvarnoj situaciji, on je i rimsku cestu i ruševine Murse suviše blizu turskoj tvrđi primakao. No, krajem 17. stoljeća još nije bilo donjeg grada, a njemu nije bilo stalo do točnih distanca toliko, koliko da označi, da su se istočno od postojeće tvrđe nalazili rimski objekti. — Zanimivo je, da tako oštro prema sjeveru (što je ispravno) označava pravac rimske ceste,¹⁸ da ju nazivlje »agger longissimus« i da ju je vidio načinjenu od šljunka i zemlje. Možda je ta rimska cesta nekad bila građena otprilike onako kako on u poglavlju »De viis antiquis Romanorum« pokazuje.¹⁹ Katančić je ovu cestu u drugoj polovici 18. stoljeća vidio, ali kaže, da su joj samo preostali ovdje i ondje tragovi. U 19. i na početku 20. stoljeća još se znalo za taj rimski nasip, ali je on umalo potpuno pao u zaborav u najnovije vrijeme, da ga nije dr. Firinger na temelju starih mapa i terenskog ispitivanja nanovo otkrio.²⁰

Potpuno sigurno dakle znamo, da je Marsigli na svojoj skici rimsku cestu suviše blizu tvrđi primakao, ali to isto ne ćemo tvrditi za ruševine Murse, ako uzmemo još u obzir i terenska opažanja, koja je imao Fr. W. v. Taube, kad je u Slavoniji i u Osijeku te u Vojnoj Krajini boravio godine 1776. na 1777. po nalogu cara Josipa II. On u III. knjizi svoga djela »Historijski i geografski opis Slavonije i Srijema«²¹ opisujući Osijek doslovno prevedeno kaže ovo: »K tome u predgrađu Donji grad leži dugačak brežuljak, koji se prostire prema tvrđi sve do građanskih ili takozvanih komorskih vješala,²² a sa njega može neprijatelj sva utvrđenja savladati. Taj brežuljak u spomenutom predgrađu bio je pokriven ruševinama nekog starog grada«. Kad su prije 30 godina, kaže Taube, trebali kamenja i opeka za gradnju novih kuća u donjem gradu, uklonili su ruševine, izvadili temelje grada, a sa kamenjem su popločili ceste. Kod iskapanja starih zidina našli su rimskih natpisa, novaca, oružja i druge značajne starine, koje su sve razvukli. Dakako da Taube zna, da je taj grad Mursa i da ga je sagrađio Hadrijan. Malo dalje nastavlja Taube: »Kad su godine 1774. jedan dio već gore spomenutog brežuljka između tvrđe i predgrađa Donjeg grada izravnali, da bi s iskapanom zemljom nasuli novu cestu, našli su tu ponovo mnoge rimske starine, a od njih prepisao sam slijedeći u mramoru uklesani natpis....«²³ Završavajući svoj opis Osijeka Taube dodaje: »Vojnički graditelji počinili su neoprostivu pogriješku, jer su tvrđavu smjestili na nisko močvarno tlo, a nju se može sa brežuljka, na kom je stajala stara Mursia (sic!) topovima savladati.«²⁴ Taube jasno govori o brežuljku iz-

među donjeg grada i tvrđave, koji je bio pokriven ruševinama staroga grada; i danas još cesta iz tvrđe u donji grad počinje se uspinjati od željezničkog mosta sve do bolnice. Ako Taube u predgovoru III. knjizi spominje, da je točnije i opširnije opisao sva mjesta u kojima je godine 1776. i 1777. duže boravio, i da je stoga mogao podatke crpsti iz izvora, možemo smatrati, već zbog važnosti Osijeka, da je i ovdje duže boravio i skupio točne podatke. Ako Taube spominje da su 30 godina ranije, dakle recimo oko godine 1746., kamenje i opeke upotrijebili za gradnju ulica, cesta i kuća i da su godine 1774. ponovo izravnavali brežuljak i nalazili starine, pretpostavljamo, da je Marsigli krajem 17. stoljeća vidio te ruševine na uzvisini u većem opsegu i ne moramo se više čuditi, da ih je na skici označio tako blizu tvrđi na istok. Pisci 18. stoljeća baš su zato važni u topografskom proučavanju, što su oni na terenu još mnogo toga vidjeli, što mi danas jedva možemo uočiti.

U spomenutom predgovoru Taube se duže zadržava opisivanjem arheološkog bogatstva Slavonije i Srijema te veli, gdje god se kopa, nailazi se na zidine i temelje građevina i da su kroz 80 godina (t. j. od odlaska Turaka) ljudi iskopali, ili u potocima i močvarama našli, nevjerojatnu množinu starina, a osobito novaca. U predgovoru I. knjizi Taube spominje, da je napisao »Kritički izvještaj o raznim novim otkrićima, koja su učinjena godine 1776. i 1777. u Slavoniji, Srijemu i susjednim zemljama, a tiču se starina, kao i prirodnih nauka; sa bakrorezima, crtežima i mapama.«²⁵ S pravom možemo naslućivati, da bi nam tu eventualna Taubeova opažanja o Osijeku, odnosno o ruševinama Murse, mogla biti vrlo dragocjena.

U franjevačkom diariju²⁶ od 4. oktobra godine 1772. nalazimo ovaj zapis: »Coeperunt prima vice convehere terram ante inferius suburbium od Dravi Littus (!) egestam, pro novo ponte intra Essekinum et Bellyam aggerendo«. Od godine 1773. do 1777. za vladanja Marije Terezije izgrađivali su cestu od Osijeka u Bilje (i mostove na oba kraja ceste), pa nam ova vijest iz godine 1772. daje podatke o predradnjama u vezi sa cestom. U prijevodu vijest glasi: »Počeli su po prvi puta dovažati zemlju ispred donjeg predgrađa potrebnu na obali Drave za gradnju novog mosta između Osijeka i Belja.« Ova se vijest također tiče uklanjanja zaostataka ruševina Murse ispred donjeg grada.

U diariju imademo jednu dragocjenu i pouzdanu vijest o položaju rimskog mosta u Mursi. Vijest se odnosi na 3. novembar godine 1777.,²⁷ a glasi: »Circa pomeridianam 2-dam transeuntes ad aliam Dravi partem in cymba dom. Ioannis Matis de Bruckenthal, pontis locumtenentis primarii remigibus duobus ejus militibus, descenderunt per Dravum Patres: Pavissevich, Knexevich, Lanossevich, Andlsberger, Löbl et Stoianovich et e regione ecclesiae graeci schismatis per lineam rectam sex columnas lapideas latitudinis unius orgyae, duas non procul a ripa ex parte suburbii, dein distantia maiore interposita (forte propter transitum navium), alias quatuor contra oram Dravi in parte Ungariae, observarunt pontis lapidei, ut fertur, a Romanis conditi. Et quia aquae Dravi erant parvae, ipse D. Pavissevich suo baculo subinde and unam ulnam, subinde ad ulnam et mediam dictas contigebat columnas.« Fratri su silazeći čamcem niz Dravu u ravnom pravcu od crkve grčkog obreda vidjeli u Dravi šest kamenih stupova širokih jednu orgiju (t. j. 1,89 m), od kojih su dva bila

nedaleko obale sa strane predgrađa, zatim u većim razmacima još četiri prema obali Drave na ugarskoj strani, a to, kaže se, da su stupovi kamenog rimskog mosta. — Drava je tada bila pri niskom vodostaju, te se Pavišević (franjevac, profesor i poznati šlavonski pisac) palicom mogao doticati stupova tu na lakat, tamo na lakat i po dudbine.

Ima još jedna vijest o mostu u diariju, kod februara godine 1882.: »Hoc mense Dravus ita decrevit, ut pons Romanus sub Traiano imperatore constructus ad forum pescatorium in inferiori civitate conspici potuerit.«²⁸ Ovdje je još jednom, i to točnije, konstatovano, gdje se most (t. j. stupovi njegovi) mogao vidjeti pri niskoj Dravi — u donjem gradu (ne više predgrađu!) kod Ribarskog trga, što se poklapa s prvim podatkom o mostu, jer se u 19. stoljeću prostor na obali Drave, gdje izlaze pokrajne ulice, tako zvao.²⁹

U crkvenom historiku Salagiju imamo još jednoga očevidca, koji je sâm bio na terenu i vidio uklanjanje Mursinih ruševina. On taj događaj doslovce opisuje ovako: »Sane annis proxime elapsis cum intra arcem Esseciensem, ac suburbium, quod inferius vocant, terra foderetur, et ad usum novi aggeris, qui a vico Bellia usque ad ripam Dravi productus est, aveheretur, detectae subtus humum sunt exstantes murorum reliquiae, vastaue ruderae moles, spatio amplissimo protensa, eruta insuper non pauca monumenta Romana, inter quae basis columnae, et urna sepulcralis, habentes inscriptiones Romanas, a me visas, et lectas.«³⁰

Da se vratimo Marsigliju: nasip ili cestu nacrtao je na skici doduše ravno prema sjeveru, kako je ona i tekla (o čemu niže), ali ju je primakao suviše blizu tvrđi, jer je cesta bila vezana mostom, a taj je bio u donjem gradu uzvodno u blizini današnje tvornice koža. Ruševine Murse mogao je vidjeti i dalje na istok od mjesta označenih kod A-A na skici, no da se Mursa bila razvila (i van svojih zidina) na zapad sve do tvrđe, kako njegova skica pokazuje, to potvrđuje i Taube, a potvrđuju i Katančić, franjevački diarij, Salagius i razni značajni nalazi sve do najnovijeg vremena.

Od neocjenjive koristi za topografsko istraživanje Murse bila je i ostaje Katančićeva već spomenuta rasprava o rimskom miljokazu nadenom godine 1774. kod Osijeka prilikom gradnje beljskog nasipa između godine 1773. i 1777. Katančić je tada kao mlad klerik bio u Osijeku, gdje se pod utjecajem svojeg profesora fra Josipa Paviševića počeo živo zanimati za arheologiju; godine 1778. i 1779. pripravlja se na budimskom filozofskom fakultetu za gimnazijsku profesuru, gdje mu je profesorom numizmatike i starina bio poznati Schönwiesner; od godine 1779. do 1788. služio je kao profesor na osječkoj gimnaziji i u to doba, godine 1782., štampao je u Osijeku prvo izdanje svoje *Dissertatio*.³¹ Katančićev opus obuhvaća nekoliko većih naučnih djela značajne i trajne vrijednosti, pa je epigrafski materijal njegov još i Momsen u 19. stoljeću republicirao u *Corpus inscriptionum latinarum*, u III. sv.³² Katančićovo mladenačko arheološko djelo, *Disertacija o miljokazu*, odlikuje se ne samo solidnom naučnom metodom, već odiše zanosom za istraživanje starina domovine. Neki potencirani interes za arheologiju mora da je tada bio općenit u Osijeku, jer su u vezi s izgradnjom beljske ceste dnevno dizali iz zemlje ruševine Murse, kao i kamenje, opeke i zemlju s rimske ceste, a da je

tu došlo do senzacionalnih nalaza, o tome nam Katančić govori na više mjesta.

Ovdje nas zanimaju redom sva Katančićeva topografska opažanja o Mursi iz spomenute njegove rasprave. Kad govori o rimskoj cesti s onkraj Drave, koju siječe nova cesta što vodi u Belje, izričito veli, da joj se zaostali tragovi mogu vidjeti tu i tamo, ovdje se dižu, do podrug stope, ondje do dvije, a drugdje i do tri stope, a to da pučkim imenom nazivlju Kamenom barikadom (Stein Riegel) ili Vražjim putem (Teufels Weg).³³ To što je Katančić zapisao te pučke nazive, pomoglo je pri traganju za rimskom cestom u najnovije doba.³⁴ Katančić spominje i 6 stupova od tesanog kamena usred Drave pri niskom vodostaju kao ostatke rimskog mosta, koji da su još tako čvrsti i čitavi bili, da mu se činilo, da ne bi trebalo mnogo truda za njegovu rekonstrukciju.³⁵ Smještava ga na svojoj skici (br. 2) kod slova c, a u tekstu veli, da se stupovi u Dravi vide »na onom mjestu, gdje nasip ovaj na lijevoj obali počima.«³⁶ Ma da je skica šematična, ipak se vidi, da je to mjesto nekadanji Ribarski trg. Katančić ima pravo kad se ne slaže s Marsiglijem u pogledu dužine rimske ceste, od obale Drave do mjesta gdje se siječe s beljskom cestom, te tvrdi da nije dugačka do 2 germanske milje, nego niti do jedne; ne slaže se ni u pogledu preostale građe na toj cesti, te tvrdi, da se ne sastoji samo iz šljunka i zemlje, jer su tamo iskopane već mnoge opeke i mnogo kamenja.³⁷

Treba podvući dakle, da sigurno znamo, gdje da tražimo rimski most i gdje rimsku cestu, t. j. most u blizini nekadašnjeg Ribarskog trga, a cestu odavde prema sjeveru sve do mjesta, gdje se siječe sa beljskom cestom. Odavde dalje u novije doba nije još teren ispitan u pogledu tragova te rimske ceste.

Zna se, da je Mursa bila važan taborni grad nedaleko rimske državne granice i da je mnogobrojnim cestama bila vezana s limesom kao i s unutrašnjosti. Katančić se u svojoj »Raspravi«, kao i u »Staroj geografiji Podunavlja«³⁸ mnogo bavi sistemom rimskih cesta, te se naročito opširno zadržava na »via ripensis« od Budima do Osijeka (ab Aquinco Mursam), koja se drži linije Dunava i koja se nalazi na samoj državnoj granici, na limesu. Zbog miljokaza, koji se u njegovo doba našao na do-diru rimske ceste s beljskom, on je proučio teren od Budima do Osijeka da bi dokazao, da se miljokaz, koji označuje da je udaljen 160 M. P. (t. j. millia passuum) od Aquinca, našao na svom iskonskom položaju. To dakako nije na limesu, već na jednoj od unutrašnjih cesta (»via mediterranea«), kako ćemo niže reći; Katančić govori o trostrukoj staroj cesti, koja je smjerala iz Murse na sjever: najistočnija je niže Murse prelazila Dravu i držala se obale Dunava (limes!), druga je izlazila iz sredine grada, a to je ona na kojoj je nađen miljokaz, a smjerala je prema Čemincu, dok je treća, zapadna, također izlazila iz sredine grada i prolazila kroz Dardu. Kod Kozarca (Keskenda), Katančić tvrdi, da je bilo tropuće. jer su se tu sve tri ceste sastale.³⁹ Nas ovdje ne zanima toliko, kako je on mjesta sa Tabule Peutingeriane i rimskih itinerara identificirao s danas postojećim mjestima, koliko nas zanimaju sama terenska njegova opažanja. Mimogred neka bude stoga ovdje spomenuto i nekoliko Katančićevih terenskih opažanja u vezi s bližom okolicom Murse, prije nego što pokušamo rekonstruirati položaj tabornog i civilnog grada Murse.

Evo što nam je Katančić zabilježio o Nemetinu,⁴⁰ koji leži nedaleko Osijeka prema istoku: da ima neko mjesto na istok predgrađa, na južnoj obali Drave, niže dvopuća, otkuda cesta vodi na Sarvaš i Dalj, koje pučki zovu Nemetin. Okolina toga mjesta širi se u polja, šljivike i vinograde, te dodaje »exstant quaedam adhuc rudera, sed in fundamentis, adeo, ut pars illa aratro subigi nequeat.« Položaj da je prijatnog izgleda, a malo iznad toga pristup je k Dravi vrlo prikladan; mjesto se zove Suvatovo, i tu čini se, da je bio nekad prijevoz na protivnu obalu rijeke, dok je put dalje vodio kroz Darocz, Szölös, Keskend, Monostor, Baranyvár (t. j. kroz Vardarac, Seleš, danas Vinograd, Kozarac, Beli Manastir i Branjin Vrh).⁴¹ Cesta je ova dakle samo djelomično »via ripensis«, a djelomično »via mediterranea«, jer se u južnom dijelu drži diluvijalne terase Dunava, a u sjevernom ju dijelu ostavlja i skreće na sjeverozapad. Ovdje treba zastati samo zbog jednog momenta: da je Katančić kod Nemetina utvrdio arheološke nalaze i da kod Suvatova ispred Nemetina naslućuje, da je bio prijelaz preko Drave. Na Peutingerovoj tabuli cesta skreće od Tittoburga prema »Ad labores« na Dravi, a Katančić smatra, da to mjesto na Dravi odgovara Nemetinu. Vrlo je vjerojatno, da je »via ripensis« morala kod Tittoburga (današnji Dalj) zbog velikog prostranstva Kopačkog rita ostaviti dunavsku obalu, te kod Nemetina prijeći Dravu i smjerati na Kopačevo, koje leži na diluvijalnoj terasi. Rimljani su znali odvodnjavati zemljišta sistemom kanala, no da li su ovdje, i kako, u pravcu od Nemetina — Suvatova sebi osigurali suhi prijelaz preko ritova na Kopačevo, to zasada još nije ispitano. Ako zamislimo, da je limes išao od Tauruna (Zemuna) dunavskom linijom do Tittoburga (Dalja), a odavde preko Nemetina na Kopačevo, te da se primakao Mursi na svega nekoliko kilometara, lako možemo shvatiti veliku strategijsku važnost Murse u obrani toga dijela limesa.

Kako je rečeno, ovdje nije mjesto za polemiku s Katančićem glede ubikacije mjesta koja se nalaze na Peutingerovoj tabuli i na rimskim itinerarima, ali je zbog slike okolice Murse vrijedno napomenuti, gdje su u Katančićevo doba utvrđena rimska naselja. Dok Katančić pogrešno Tittoburgium stavlja na mjesto Borovo, ipak nam daje na znanje, da je kod mjesta »Staro Borovo« na obali Dunava vidljiv u polukrugu jarak, unutar kojega se nalaze temelji starog zida, tragovi kuća i rimski nalazi i da je tu nesumnjivo postojao rimski grad.⁴²

Mursa Minor ili Mursella smatra da je bila kod Čeminca, jer je ta prva stanica na drumu od Osijeka u Budim »značajna po ruševinama, koje bi bile dostojne grada, a nalaze se nedaleko mjesta poznatog pod imenom »desertum Laskafalu.«⁴³ Malo dalje ponovo se vraća na Mursellu — Laskafalu — Čeminac, te kaže: »Rudera sunt vici huius agro, Puszta Laska-falu Hungaris, Zigeiner Post Germanis, loci hodie incolis, dicto, quae oppidum heic olim, dum res stabant Romanae, stetisse demonstrant.«⁴⁴ U okolici Čeminca, prema sjeverozapadu, Katančić zna za još 2 mjesta s ruševinama. Jedno je kod Csemina (»quo loco rudera quaedam, Csemin accolis dicta, hodie quoque videas«), a drugo usred šume kod Hale (»locum.... quem nostri Hálé vocant, insignem priscis medio nemore, quod heic vastissimum est, ruderibus«).⁴⁵ Stanice prema Antoninovu itineraru Ad novas, Aureo monte i Antianis Katančić smještava kod Hále, Monostora i Baranyvára.⁴⁶ Zbog istraživanja rimskih tragova na

terenu valja ovdje napomenuti još dva, vjerojatno pogrešna, mišljenja Katančićeve u vezi s Peutingerovom tabulom, t. j. da »Ad labores pontis Ulcae« treba tražiti kod Hermangrada blizu Markušice,⁴⁷ a »Iovalio« kod Bolmana u Baranji.⁴⁸

Smatramo, da je potrebno bilo napomenuti ova Katančićeve mišljenja i terenska opažanja, da se njima oživi aktivnost novih istraživača, koji će morati bilo Katančića pobiti, bilo utvrditi, da je imao pravo.

A sada ćemo iskoristiti sve podatke iz Katančićeve Disertacije, koji mogu poslužiti za rekonstrukciju položaja taborskog i civilnog grada Murse.

Na str. 6. nakon što je bilo govora o rimskom mostu, Katančić napominje, da se mnogo toga iskapa oko rimskog naselja (scilicet donjeg grada) »maxime in occasum solis«. To je dakle opet teren zapadno od donjeg grada, koji je također istaknut kod nekolicine pisaca 18. stoljeća. Na strani 8., nakon što je citirao Marsiglijeve riječi o rimskoj cesti, kaže: »Huc usque Marsilius, cuius aetate, initio quippe seculi, quod vidimus, ut priscae urbis muri, sic et aggeris huius clariora exstiterint vestigia«; (slijede Marsiglijeve riječi o ruševinama rimskih zidina), a niže na istoj strani dodaje: »Aevo nostro pauca quaedam aggeris vestigia superant, urbem vero sub terra latentem habemus«. Tu razliku u ostacima Murse između Marsiglijevog i Katančićevega vremena prouzročila je gradnja beljske ceste za koju je upotrijebljena građa od preostalih ruševina. A Marsigli nam dopušta, da mislimo, da se građa tih ruševina upotrebljavala već i za gradnju i popravak turskih utvrda (»et ob novas subinde ibidem erectas propugnationes . . . dispersi atque destructi«.)⁴⁹ Na str. 19. Katančić raspravlja o riječima izvornog pisca, Stefana Bizantinca, koji je rekao, da je Mursa, grad Panonije, djelo Hadrijanovo (»Mursa, polis Paionias, ktisma Hadrianu«). Stefanovo »ktisma«, misli Katančić, da ne znači drugo, nego da je Hadrijan grad »opkolio zidinama^b, povećao zgradama^c i ukrasio nazivom kolonije«. (Pod tekstom ad b) dodaje, da zidine imaju 4-uglat oblik, da sjevernu stranu zatvara Drava, a svaka druga strana prostire se po 424 rimska koračaja. Ad c) ispod teksta dodaje, da je vidio opeku, označenu slovima IMP.HAD., a nedavno iskopanu iz temelja nekih, nekad sigurno značajnih zgrada, unutar zidina. Dakle je Katančić ipak, ma da veli, da je grad ležao sakriven ispod zemlje, znao za oblik i veličinu gradskih zidina, a unutar njih, znao je za neke značajne zgrade.

Na strani 85. i 86. opisuje votivnu aru, posvećenu Jupiteru od Marka Ulpija Januarija, bilježnika jednog carskog prokuratora i tumači joj natpis.⁵⁰ Kaže, da je ara na početku jeseni godine 1773. iskopana na desnoj obali Drave »ipso Mursae maenium (sic!) latere occiduo« dakle na samom zapadnom boku Mursinih zidina; taj kamen bio je prvi od svih, koje je vidio na istom mjestu, gdje je iskopan,⁵¹ i već tada on mu je dao potstreka za ispitivanje starina domovine.⁵² Na strani 87. Katančić opisuje, da su se na tim istim mjestima, u isto vrijeme, osim neizmjerne množine grčkih i rimskih novaca, pojavili također idoli, naušnice, prstenje od zlata, srebra i drugih kovina, ploče, sarkofazi, kipovi, natpisni kamenovi i stotinu drugih ostataka starine, kada su počeli iskopavati zemlju i kamenje za novi nasip.⁵³ U ovom se pasusu osjeća velika Katančićeve impresioniranost nad množinom nalaza, a podvlačimo, da je izrijeком.

rekao gdje je to bilo: na samom zapadnom boku Mursinih zidina.

Na istoj strani 87. Katančić nastavlja: »Vrijedno je spomenuti, što sam sâm vidio između ostaloga. Blizu ovdje opisanog kamena (t. j. votivne are), nađeno je u isto vrijeme neko kvadratno ognjište, sa svake strane široko 3 heksapede,⁵⁴ takove strukture, da je na njemu počivao dvostruki pod od pečene seskvipedalne opeke, jedan od drugoga u intervalu od podrug stope, a poduprt istim opekama u takovom redu, da je tvorio praznine poput pretinaca, široke podrug stope, koje su se na dugačko prostirale prema sjeveru. Na ovome ležala je gornja struktura, koja je, kad se srušila, ostavila fragmente opeka, cement i množinu čađe s ugljenom. To je valjda bilo neko parno kupalište — tepidarij — (*»Tepidarium quoddam fuisse dicas«*). Na drugome mjestu, odavde nedaleko prema istoku, vidjeli smo lijepo ukrašen pod neke kuće ili hrama. Vidjeli su se kamenčići, veličine kubičnog palca, od one vrste krečnjaka, koji nazivamo mramor, mrke, bijele, crvene i zelene boje, u divno umetnutom poligonalnom obliku, kao mozaik, a spojeni međusobno nekim naročitim cementom tako čvrsto, da bi se teško mogli rastaviti; oni su zbog raznolikosti boja i umjetničke izrade na divan način razveseljavali oči promatrača. Taj pod, sakriven toliko stoljeća u zemlji, iznio je dosada ostatak od 2 heksapede u kvadratu, koji je, nakon što je nekoliko dana stajao otvoren znatiželji prolaznika, nestao u pljački; i mi smo toga bili sudionici, jer sada jedan njegov komadić čuvamo među ostalim spomenicima grada.«

Na strani 88. objašnjava natpis na kamenu, koji je neka Aurelija posvetila svim bogovima i božicama,⁵⁵ te dodaje: »Kamen je nađen na istom mjestu i u isto doba, kao i prijašnji, kako sam saznao iz rukopisne bilješke.«

Votivna ara M. U. Januarija i votivni kamen Aurelije iskopani su na samom zapadnom boku Mursinih zidina; u blizini Katančić je vidio tepidarij, a nedaleko prema istoku vidio je mozaik kuće ili hrama. — Taj prostor t. j. zapadni bok Mursinih zidina moramo tražiti, kako će se kasnije vidjeti, u pravcu od vojničkog groblja preko kuća tvornice sapuna (u Oreškovićevoj ulici br. 17 i 19) na Dravu.⁵⁶

Na strani 92. Katančić, govoreći o natpisima na opekama, doslovno kaže: »Temelji nekih zgrada, koji su otkriveni unutar starog grada, a udaljeni 50 koračaja od južne strane zida, iznijeli su opeku ovim slovima označenu« (t. j. IMP. HAD). Prema tome Katančiću je poznat i pravac južnog zida i temelji zgrada udaljeni od njega 50 koračaja.

U nastavku na strani 93. do 94. govori i o seskipedalnim opekama s oznakama IMP., IMP. N., CAES. N., koje su sve nađene na istom mjestu. »Mora da su bile glavne zgrade u temeljima kojih su iskopane ove opeke. A u samoj sredini Murse bijaše neka četverouglata palača, od koje su zapadna i njena nasuprotna strana duge 50 koračaja, južna pak s protivnom 95 rimskih koračaja. Lako je suditi po tragovima ruševina i po simetriji, da je to bila jedna kuća i to neka odlična u tome gradu. Radovi su ovdje otkrili bezbroj ovakovih opeka, kad su počeli graditi jozefinsku cestu. Druga zgrada, od prve na jug udaljena 80 koračaja, a od zidina na sjever 55, iznijela je mnoge opeke obilježene spomenutim slovima, koje sam sâm na početku godine 1780. radosno promatrao, kada su ih iskopavali iz temelja spomenute zgrade. Ona se pro-

stirala u kvadrat sa svake strane 45 koraka; tamo su se pojavili, osim mnogobrojnih i vrlo dobro sačuvanih opeka, novci, osobito Konstansa i Konstancija, pa dapače i najnoviji; mi držimo u domaćoj zbirci i opeke i novce. Od ovih zgrada, bila je različita neka zgrada 26 koraka udaljena od posljednje prema zapadu, koja je iznijela opeke označene s IMP. HAD., o kojima smo gore govorili.« Tu je govora o tri zgrade, od kojih samo jednoj nisu određene dimenzije, dok je međusobna distanca, kao i distanca od južnog zida određena. Kad Katančić na strani 92. uvodno govori o temeljima nekih zgrada unutar gradskih zidina, on dakle misli na ove tri zgrade.

Na strani 94. i 95. još je govora o 2 zgrade. Evo Katančićevih riječi: »Na ovome mjestu vrijedno je spomenuti i neko svetište, izvan zidina, koje je udaljeno na jug od upravo spomenute zgrade 140 koračaja, okruglog oblika s diametrom od 10 koračaja, a iza nje je na jug mala 4-uglata zgrada od 8 koraka. Neki naslućuju, da je to svetište Svetih Mučenika, u kojem je Konstancije za rata s Magnencijem boravio, kad mu je arijanski biskup Murse Valens, tobože upozoren od anđeoskog glasnika, tamo javio, da je pobjeda na carevoj strani.«

Na strani 95. slijedi citat iz izvornog pisca Sulpicija Severa⁵⁷ o glasovitoj bitki kod Murse između Konstancija i uzurpatora Magnencija godine 351., a podvlače se u citatu riječi, (da je car boravio za vrijeme bitke) »in Basilica Martyrum extra oppidum sita.« Nakon citata Katančić nastavlja: »Iz ovog prikaza razabiremo, da je bazilika Mučenika bila izvan grada, kao što su i ruševine spomenutog svetišta; bile su naime udaljene od južne strane Murse 85 rimskih koračaja, ili što je isto 66 bečkih hekspeda.« Zatim raspravlja kojim je mučenicima svetište bilo posvećeno i da se ne može dokazati, da li su to bili sveti Eutihije i Florencije ili neki drugi (Sulpicije ih naime ne spominje). Na strani 96.: »No ma koji bilo mučenici da su se poštivali u bazilici, lako se može rasuditi, da Sulpicijeva bazilika nije druga, nego ona koja je od nas opisana.«

Da ponovimo: Katančić zna: 1) za oblik i veličinu gradskih zidina Murse; 2) da su blizu zapadnih zidina iskopane 2 votivne are; 3) zna za zgradu koju smatra tepidarijem; 4) vidio je mozaični pod neke kuće ili hrama; 5) vidio je unutar Mursinih zidina temelje 4-uglate palače 50×95 koraka velike; 6) vidio je temelje kvadratične zgrade 45×45 koraka velike; 7) vidio je temelj neke zgrade prema zapadu od potonje 26 koraka udaljene; 8) vidio je ruševine nekog svetišta, izvan zidina, za koje je vjerojatno, da pripadaju bazilici sv. mučenika, koje spominje Sulpicije Sever.

Na strani 122. daje objašnjenja svojoj skici terena Murse (br. 2) i to ovako: a) je mjesto gdje je nađen miljokaz, povodom kojega je napisana Disertacija⁵⁸; b) označuje tragove zidina; c) ruševine mosta; d) mjesto, kamo je miljokaz premješten s mjesta kod a); e) jozefinska cesta; f) tragovi turskog mosta; g) linija dardanske ceste. Na sjeveroistočnoj strani zidina Katančić stavlja znak za crkvu, a to je katolička župna crkva, jer se nalazi istočno od linije mosta. Na jugozapadnom prostoru unutar zidina ima neki znak, jamačno su označene zgrade, koje je Katančić vidio.

Prije nego što pođemo dalje, da prikažemo kako su se i koliko kasniji topografi Murse mogli koristiti Katančićevim opažanjima i skicom, još ćemo fiksirati nekoliko podataka o onim nalazima na terenu Murse, za koje je Katančić vjerovao, da su nađeni »in situ«.

S pravom kaže Brunšmid⁵⁰, da je Katančić jedan od najučenijih ljudi, što ih je hrvatski narod uopće rodio i da je bez sumnje jedan od prvih arheologa svoga vremena. Njegova rasprava o miljokazu zapravo je sinteza svega znanja o Mursi u njegovo doba, bilo znanja iz izvora, bilo iz dotadanje stručne literature, bilo iz terenskih opažanja. O odlikama arheologa Katančića dao bi se napisati cijeli hvalospjev. Da je bio odličan i kao epigrafičar i numizmatik vidi se iz V. poglavlja Disertacije, u kojem je sakupio sve natpise s kamenova, opeka, lončarije i gema, te opisao hronološkim redom sve novce s terena Murse, za koje je znao. Peto poglavlje on završava na str. 114. riječima: »Naime ono što novci i stari kamenovi, pored drugog znanja pridonose staroj historiji, geografiji i hronologiji, osobito, ako se zna mjesto na kome su iskopani, to znadu oni, koji nisu tuđi u numizmatici i epigrafici.« Zaista brižljivo i savjesno je u Disertaciji zabilježeno sve, što bi moglo pomoći, da se iz Mursinog torza 18. stoljeća dobije što jasnija slika.

Među najvažnije nalaze nađene »in situ« spada dakako sam miljokaz, koji su radnici našli godine 1774. na mjestu gdje se sastala rimska cesta s novom beljskom. Poslije su ga odande uklonili u blizinu Krunske utvrde na obali Drave,⁶⁰ a onda se dugo vremena čuvao u franjevačkom samostanu. Katančić ga je prvi puta vidio godine 1779., kako sâm kazuje na strani 41. Godine 1902. piše kustos osječkog gradskog muzeja prof. Celestin,⁶¹ da je »Katančićeva columna milliaria već tako rastrošena i od snijega i kiše razjedena, da je više ni Katančić ne bi prepoznao.« Danas joj se zameo trag. — Natpis kazuje, da je kolumna podignuta za cara Maksimina (vladao od 235. do 238.) i carevića Maksima i da je udaljenost od Aquinca do mjesta na kom je nađena 160 tisuća koraka.⁶² — Rimski most, cesta i miljokaz vezani su međusobno i tvore jednu od baza našeg topografskog znanja o Mursi. Na mjestu, gdje su se obje spomenute ceste ukrštavale i gdje je miljokaz nađen, stajala je do pred 3 decenija cestarova kućica.

U V. poglavlju među natpisima na prvom mjestu (na str. 81. do 83.) donosi zavjetni napis na kamenu Lucija Ulpija Marcela, carskog namjesnika Donje Panonije, posvećen Kreposti i Časti. Kamen je iskopan kod ruševina Murse u donjem gradu godine 1570., kako je Katančić čitao u nekom rukopisu. Katančić misli, da se natpis tiče vremena cara Hadrijana i da je namjesnik tada boravio u Mursi. Taj se kamen nalazi u Narodnom muzeju u Pešti.⁶³ Nažalost ni Katančić nije našao zabilježeno poblize mjesto, gdje je iskopan, no zanimljiva je bilješka, da je već godine 1570. iskopan i, što više od Laziusa publiciran. — Na strani 83. publiciran je vrlo dobro poznati i značajni nadgrobni spomenik Tita Aurelija Avita, veterana II. legije »adiutrix« (koja je privremeno bila stacionirana u Mursi) i njegove žene Ulpije Apiane.⁶⁴ Spada među značajne Mursine spomenike nesamo zbog natpisa već i zbog reljefno islesanih portreta bračnog para; sada se nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Katančić kaže, da je iskopan godine 1753., kako je on našao zabilježeno, ali on ga je vidio prvi puta godine 1776. ugrađenog u zid kod kapije župne crkve. Prema tome nije ga našao »in situ«, no ako smijemo pretpostaviti, da je nađen negdje u blizini i zbog svoje veličine i težine dovučen na najbliže pogodno mjesto, te uzidan, ipak ga možemo uvrstiti u ovaj niz spomenika.

Na strani 90. objelodanjuje Katančić krnji natpis nadgrobnog spomenika, za koji kaže, da leži na zemlji pred vratima župne crkve u donjem gradu. Kako će se vidjeti, kraj oko te crkve značajan je, jer su se tu u blizini nalazile gradske zidine Murse, pa je trebalo i ovaj kamen uvrstiti u spomenuti niz, jer je vjerojatno, da je i on nagdje u blizini iskopan.

Na strani 86. je spomena o votivnoj ari Januarija, a na strani 88. o votivnoj ari Aurelije; o objema je bilo govora, jer su nađene na zapadnoj strani zidina.

Zatim treba spomenuti dva natpisa, koja je već Marsigli, loše transkribirano, objelodanio. Za prvoga od njih rekao je, da se našao »Ossekii in porta Walkonensi, quando illud a Caesareis erat receptum.«⁶⁵ Katančić kaže (str. 90 i 91.) da ih je tražio, ali uzalud; ipak je prvi od njih pokušao korigirati i tumačiti, da se radi o nadgrobnom kamenu, koji je neka Valerija postavila svome 8-godišnjem djetetu. Drugi od oba Marsiglijeva natpisa nije se dao rekonstruirati, nesamo zbog eventualno loše transkripcije, već i zato što je bio bitno oštećen. Katančić (str. 92.) smatra da je identičan s natpisom o kome je čitao u nekoj njemačkoj knjizi,⁶⁶ t. j. da je viđen s jedne strane Valpovačkih vratiju, (a to su zapadna tvrđavska vrata), dok se s druge strane vidjela glava djevice uklesana u kamenu.

Ovdje treba konstatovati ovo: da Katančić smatra, da je Marsiglijeva »porta Walkonensis« zapravo »porta Valponensis«; no osječka austrijska tvrđa nije imala na istočnoj strani vrata, koja bi se zvala Vukovarska; na toj strani bila su »Carska vrata« (probijena za vrijeme Josipa II.), dok su na južnoj strani bila »Stefanova vrata« (nazvana po graditelju tvrđe Stefanu Beckersu); kako je pak Marsigli vidio tvrđu nekoliko godina po odlasku Turaka, on je mogao vidjeti »Vukovarska vrata« na istoku turskih utvrda, prije izgradnje austrijske tvrđe. Evlija Čelebija⁶⁷ naime u svom glasovitom putopisu daje opis osječke turske tvrđave i spominje »Vukovarska vrata«. Stoga mi ne ćemo ovdje slijediti Katančića i ispravljati Marsiglija, nego utvrditi, da su još krajem 17. stoljeća na »Vukovarskoj« kapiji turske utvrde bila ugrađena dva rimska natpisa i da su ona sigurno negdje u blizini iskopana, što bi onda značilo da potječu s terena civilnog grada Murse istočno i južno od tvrđave, kako će se još vidjeti.

Na strani 115. Katančić objelodanjuje krnji kameni natpis s imenima Nerve, Trajana i Hadrijana, koji su iskopali »u mjesecu martu 1783. godine kod obale Drave otprilike u sredini grada, u skladištu neke izgorjele kuće, a čuva se kod čuvara jozefinske ceste.« Podatak o mjestu nije nam danas više jasan, no ma da ta sredina grada, a kod obale Drave, može biti partija od kožare do bolnice, ipak nam ne daje egzaktno uporište za topografiju.⁶⁸

Najznačajniji za topografiju Murse je Homulinov natpisni kamen. Katančić ga donosi na strani 116. i 117., kaže, da je sa svih strana neoštećen, a iskopan je baš onih dana, kad je pisao Dodatak II. izdanju Disertacije, (vidio ga je 19. oktobra godine 1784.), kod predziđa (glasija) tvrđe, sa zapadne strane kolonije Murse na 330 rimskih koraka, gdje se širi ravnica, na mjestu veoma pogodnom za trgovinu. Tu se vidi da je Katančić mislio na distancu od zapadnog zida Murse 330 rimskih koraka.

Gradski vijećnik (decurio) Gaius Aemilius Homullinus postavio je taj kamen zato što je polučio čast flamina (svećenika, i što je tim povodom o svom trošku dao izgraditi 50 taberna (dućana) sa dvostrukim trijemovima, da bi se mogla tamo obavljati trgovina. I Katančić i Brunšmid smatraju da natpis potječe iz Hadrijanovog vremena.⁶⁹ Ako je taj kamen iskopan na onom mjestu, gdje su otprilike bile taberne, onda imademo još jedno vrlo važno uporište za našu topografiju, kako će se poslije vidjeti.

Kod opisa novaca Katančić na strani 109. kaže, da se iskapa beskonačna množina novaca cara Konstantina i njegovih sinova, a na strani 113., da »unutar zadnje dvije godine sakupili smo više od tri stotine, dok oni koji su bili na čelu poslovima napunili su vreće.« Mi ovome možemo dodati svoje iskustvo: daleko veća polovica svih novaca, koje je muzej od godine 1946. do 1956. bilo prigodice iskopao na terenu Murse, bilo dobio s toga terena jesu novci Konstantina ili njegovih sinova. Godine 351. bila je kod Murse krvava bitka između Konstancija i njegovog suparnika Magnencija i tada su se ovdje zadržavale velike vojne snage, a na bojištu je ostalo preko 50.000 mrtvih. Između te bitke i čestoće nalaza novaca iz prve polovine 4. stoljeća svakako postoji veza.⁷⁰

S ovim što je dosada rečeno iscrpljene su sve vijesti iz Katančića, koje bi i najmanje mogle poslužiti za topografiju Murse.

Za usporedbu s tim vijestima, osobito što se tiče ubikacije Mursinih zidina, kao i za utvrđivanje vjerodostojnosti Katančićeve skice o tabornom gradu Murse, dobro može poslužiti situacioni plan Osijeka i Murse te njihovih cesta, koji je crkveni historik Josephus Koller dodao svojem uvodu u historiju pečujске biskupije.⁷¹ Premda Koller ovdje objavljuje i antikne spomenike, koji su iskopani na terenu Pečuja ili unutar opsega pečujске biskupije, te ih na tablama ilustrira, on vrijedni situacioni plan Osijeka i okolice (br. 3) veoma oskudno tumači i to u Elenchus tabularum na početku djela ad XIII. Objašnjenje glasi: Ucertani tragovi utvrđene rimske ceste iz okolice mjesta Belje A, do Drave B, nasuprot Mursi C, ili donjem gradu osječkom; stupovi starog kamenog mosta D, kojim bijahu Rimljani Dravu premostili; položaj miljokaza Maksimina Tračkog E; novi beljski nasip FF; glasoviti osječki most, koji je sagradio turski sultan Sulejman I., a Zrinski spalio GG.

U tekstu nema nikakvih objašnjenja, te se čini, kano da je plan dodan samo kao ilustracija za historiju jednog od najznačajnijih gradova s juga Pečujске biskupije.

Dok u poglavlju I. i II. raspravlja o prvim počecima Pečuja u antikno i rano kršćansko doba, u IV. poglavlju donosi pregled rimskih starina, koje se nalaze unutar opsega pečujске biskupije, te objelodanjuje i mursanske natpise, na pr. miljokaz,⁷² poznatu aru Silvanu Domestiku⁷³ i Silvanu Silvestru⁷⁴, zatim nadgrobni spomenik T. Aur. Avita, veterana II. legije »adiutrix« i njegove žene⁷⁵; jedini kamen, na kome Mursanci nazivlju Hadrijana svojim osnivačem,⁷⁶ zatim Valerijin nadgrobni kamen svome djetetu⁷⁷ i onaj, koji već Marsigli donosi, a bio je ugrađen na »porta Walkonensi«.⁷⁸ Posljednja dva, kao i mnogobrojne druge prepisao je Koller iz Marsiglija. kako sâm spominje na str. 54. Od suvremenika Koller spominje Salagija, Schönwiesnera, osim drugih; za obje are bogu Silvanu spominje, da se nalaze u franjevačkom samostanu u Osijeku;⁷⁹ natpis s

grobnog spomenika veterana Avita primio je od Josipa Paviševića,⁸⁰ a natpis s ploče posvećene najvećim bogovima (sada uzidan na crkvu u Lugu u Baranji) poslao mu je Katančić.⁸¹

Iz Kollerove biografije⁸² znamo, da je radio u dvorskoj biblioteci u Beču tražeći arhivalija u vezi s historijom pečujске dijeceze, a radio je i u Rimu gdje je također sabrao takovog materijala. Kad je godine 1772. postao profesorom u biskupskoj bogosloviji u Pečuju, dobio je nadzor i nad dragocjenom, čak i rukopisima bogatom, biskupskom bibliotekom; uredio je i privatnu biblioteku poznatog pečujskog biskupa Georgija Klimo, a i sâm je bio bibliofil i sakupio knjiga, koje je kasnije poklonio biskupskoj biblioteci u Pečuju. Prema tome je Koller imao na raspolaganju obilatu građu za svoju povijest. Da li mu je Katančić poslao situacijski plan Osijeka i Murse, ili je imao uvida u Beču u Taubeov »Kritički izvještaj«,⁸³ ili je imao neko nama nepoznato vrelo za taj plan, to ne znamo. Plan se približno podudara s Katančicevom skicom, ali ima i neke prednosti: 1) veći je i stoga detaljniji, 2) vide se blokovi donjogradskih kuća, preko kojih su, kao i preko neizgrađenog područja točno povučeni Mursini zidovi, 3) most nije icrtan, samo označen kod D, ali se jasno vidi, da on počima kod starog Ribarskog trga. Oba se nacrtu podudaraju u tome što na sjevernoj strani nemaju zidina, već tu kano da Drava zatvara grad i što dvostrukom linijom zid označuju, a ne podudaraju se posvema u obliku četverokuta Mursinih zidina (Katančičev je nešto izdužen) i u točnom smjeru rimske ceste. Zatim, prema Kollerovom planu, župna crkva u donjem gradu bila je van istočnog zida, dok prema Katančičevom izgleda da je ona na mjestu zida. Da istočni zid prolazi istočnom stranom današnjeg Trga Vladimira Nazora, južni da se nalazi južnije od Vukovarske ceste, a zapadni da prelazi otprilike prostor između kasarni i udara na Dravu otprilike kod današnje carinarnice, to se jasno vidi na Kollerovom planu, dočim se uopće ne vidi na Katančičevom. — Kollerov je plan dragocjena nadopuna Katančičevim opažanjima u vezi s topografijom Murse. Iza Kollera u 19. stoljeću, koliko je nama poznato, nitko se više nije preciznije bavio topografijom Murse.⁸⁴

Prije nego što prikažemo topografe 20. stoljeća ne možemo ovdje mimoći pjesmu, koju je godine 1809. u čast proglašenja Osijeka kraljevskim i slobodnim gradom spjevao trđavski župnik Ivan Jozepac,⁸⁵ jer on slaveći Osijek, spominje i slavnu prošlost Murse ovim stihovima:

»Velikocsa tvoja i Shirina,
O Mursio! ovoje Istina
I danas svud okolose vide,
Kad okolo zlamenja⁸⁶ svud side:
Zlamenjasu kamenje kopano
U fatove mlogo nametano,
Ovose josh danas po navadi
Iz Temelja Mursio! tvog vadi.
Mursia je anda uzdignuta
I onaje uklonita sputa,
Kako k — doljnem Varoshuse ide,
Gdise ova svaka lipo vide.«

Dakle su još i godine 1809. građani bili impresionirani ostacima Murse i divili se njenoj veličini i širini, koje da se vide svud okolo; još se vadio kamen iz temelja Murse, i to se vidjelo na putu (iz tvrđe) u donji grad. Riječi »uzdignuta i onaje uklonita sputa« odnosi se na sistematsko vađenje Mursinog zidnog plašta. Moramo si predložiti razliku između onda i sada na terenu. One tragove, kojima su se još godine 1809. divili, mi danas na terenu uopće ne možemo pronaći. — Da je Mursa bila dobrim dijelom građena i od kamena, o tome se uvijek nanovo možemo osvjedočiti, jer nerijetko nailazimo u rimskim slojevima na kamene blokove još i danas, a također i na manje i veće komade mramora.

Ima još jedna za topografiju Murse značajna pjesma u jednom osječkom kalendaru za godinu 1810., za koju se vjeruje, da ju je napisao poznati slavonski književnik, franjevac Aleksandar Tomiković.⁸⁷ Pjesmi je naslov »Pisma od stare in nove Murse, kojase sada Ossik Kraljevska slobodna Varosh imenuje«. ⁸⁸ Nas se ovdje tiče nekoliko stihova u vezi s Mursom kao:

»Kamenje za svidocsbu bolju,
Koje vadi Ossik na tvom polju,
Imenasu na njem urizana,
Od nigdashnji tvojih Varoshana.
I chupria Cesara Trajana,
Po imenu ovako nazvana,
Mirinesu⁸⁹ nje i sad u Dravi,
Kuda dolnji mlinar u mlin plavi,
Od piaca ribarskoga zvana,
Ossicskiuh dolnji Varoshana,
Dva kamena iznitasu bila,
Od recsene chuprie bash cila!«

— — — — —
»Ali, ali, stara Murso moja,
Nepristaje jeshter slava tvoja,
Ti i sada sluxish Ossicsanom,
Kraljevskima jurve Varoshanom.
Jer zidinah tvojih nose razsap,
Za Ossicko Beljski tverdi nasap,«

Nakon daljnjih stihova o slavi Murse, slijede još i ovi:

»To moremo i sad vidit,
Svidocsanstvo staro slidit,
Dase stine od zidina
Po Ossika svi shirina.
I sad vide, i kopaju,
Nepristance odvaxaju
Nitse igda prikopati
Moxe, jali kad nestati.«

Posljednji stihovi ne trebaju komentara, toliko jasno govore o impozantnosti zidina. Za ilustraciju toga neka posluži još jedna bilješka iz kalendara za godinu 1825.⁹⁰ Naći ćemo ju među »Uspomena događajah«,

gdje se govori o beljskom nasipu: »Nasap ozdol jest 10 Fatih širok, a visok devet Cipelah, dugacsak pako 2200 Fatih, nasipan je pako bio od stare Varoshi Murse s' Ciglamah, i Kamenjem. Potroshitoje pako 3 miliona i 40 hiljada Cigle, tako daje, koje za Cigle vozenje, koje za Poslenike izplatiti, koshtovalo sto devetdeset i Csetiri hiljade u dobromu Novcu.« Dakle materijal je bio besplatan, platili su samo transport i rad.

Tek u početku 20. stoljeća bave se topografijom Murse pukovnik Matasić i inženir Franjetić.

Pukovnik Karlo pl. Matassich, zapovjednik osječke domaće 78. pješачke pukovnije, više se godina bavio proučavanjem terena Murse.⁹¹ Svoja je opažanja objelodanio godine 1911. u osječkom dnevniku »Die Drau«⁹² pod naslovom »Mursa«, gdje uvodno spominje Marsiglija i Katančića. Za Katančićevu se skicu najprije dvoumi, da li se ima smatrati pravim prikazom ostataka Murse ili nekim ukrasom knjizi, koji samo daje sliku običnog rimskog tabora. Ipak, jer su se još u njegovo (t. j. Katančićevo) doba nalazili na terenu skromni tragovi kontura jednog tabora, on smatra da je Katančićeva slika zaista prikazivala tabor u obliku paralelograma, kojemu je sjeverozapadni ugao oštećen. On pretpostavlja, iz analogija, da su Rimljani i ovdje ušli u jedno autohtono centralno naselje, najprije ga utvrdili ogradom od palisada, a tek poslije izgradili utvrdu. Kad se rimska vlast učvrstila, te izgrađivao limes, Mursa je dospjela u drugu obrambenu liniju. Dispoziciju za »castra stativa« dao je teren, veli Matasić. Desna obala Drave u donjem gradu diže se do 94 m apsolutne visine, a lijeva nasuprotna do 84 m; od Kalvarije⁹³ do blizu kožare nalazi se strmi terenski usjek, koji je najviši kod kuće br. 1 u današnjoj Miljanovićevoj ulici, odakle je moguć dalek vidik na sjevernu i istočnu stranu (pravac limesa!), a moguć je i pregled nad koritom Drave. Taj teren pisac-vojnici smatra stvorenim za jednu pograničnu utvrdu, koja će imati flotilu, most, luku, pristanište i brodogradilište. Pisac smatra sigurnom činjenicom, da na ovoj sjevernoj strani nije bilo tabornog zida, jer je Drava pružala obranu; analogiju tome nalazi na germanско-retijskom limesu na Majni. — Zatim smatra, da se terenskim, još neizbrisanim tragovima, može sigurno utvrditi južna linija tabora, t. j. da je to spušten teren sjeverno od Novog grada, između vojničkog groblja i nekadašnjeg Pilerovog paromlina, koji da pretstavlja jarak uzduž južnog zida, rimskog tabora. — Matasić je, kako veli, u svoje doba najbolje na terenu mogao uočiti istočnu liniju zidnog plašta (a nju je danas teško ustanoviti zbog izgrađenosti na toj strani): ako se ide južnom linijom preko Hutlerove ulice (danas Miljanovićeve) naprama šećerani dolazi se do grupe kuća; iza njihovih gospodarskih zgrada vidi se na prostoru od 1 jutra otprilike »escarpa« sa šiljatim jarkom »tako jasno, da je svaka sumnja o jugoistočnom uglu tabora isključena«. Tu »escarpu«, kaže da treba spojiti linijom sa spomenutom uzvisinom na dravskoj obali, koja se naglo spušta na kraju Biskupske ulice (danas Stankovićeve) i tako se dobija istočna linija zida (pretorijalna fronta!). — Matasiću je najteže bilo odrediti zapadni položaj zida, jer, kako kaže, osim jedva vidljivog terenskog nabora na zapadnom uglu južne fronte, vjerojatno jednog zaokruženja zidnog plašta, ništa nije preostalo od nekadašnjeg stanja. Prema proporcijama već utvrđenih tabornih linija i ovog terenskog nabora, pisac pretpostavlja, da je zapadna fronta bila oko 500 m udaljena

na zapad od paromlina (u Miljanovićevoj ulici), te da je tekla nedaleko artiljerijske kasarne, i završavala u blizini Kalvarije. Tako je dobio stranice tabornog zida: oko 640 m u dužinu, a oko 500 m u širinu; veličina bi tabora bila 320.000 m², što pretstavlja značajan tabor, kakovog da na limesu nije bilo od Pasave do Dalja. Matasić svoju studiju završava: da li te dimenzije odgovaraju stvarnosti, ostaje pitanje, na koje će lopata morati dati odgovor, ali sigurno može tvrditi, da su konture sjevernog, južnog i istočnog fronta, kako ih je ustanovio, neoborive, dok bi se zapadna linija morala rektificirati.

Matasić je zaista utvrdio južnu liniju i uočio jugozapadni zaokruženi ugao Mursinih zidina. To što je siguran za nepostojanje sjevernog zida, jer da na ovoj strani teren ne krije tragova, o tome se može raspravljati. Dakako ni Katančić, ni Koller ne označuju sjeverni zid, a ipak na tom razmaku, na kojem bi se on morao pretpostaviti uvijek imade nalaza, iako Matasić tvrdi, da ih nema. Ne čini nam se sigurna istočna linija utvrde, kako ju označuje Matasić, a ne možemo niti na terenu pronaći »escarpu« na jugoistočnom uglu, jer je njegovo objašnjenje za to mjesto nedovoljno: ne da se više ustanoviti o kojoj grupi kuća on govori. Svakako su Matasićeve terenske studije dragocjen prilog topografiji Murse to više, što ih je vršio neovisno od inž. R. Franjetića, a ipak je došao do sličnih rezultata.

Inž. Radoslava Franjetića,⁹⁴ koji je kao rukovodilac hidrotehničkog ureda vršio terenske studije u Osijeku i u okolini kroz dugi niz godina, ide najveća zasluga za ponovno utvrđivanje položaja i opsega tabornog grada. Pomoglo je tu nesamo njegovo poznavanje terena i iskusno oko, nego i sretan slučaj. Oko godine 1910. došao je u posjed jednog starog nacrt našega grada iz godine 1786., koji mu je dao apsolutno sigurno uporište u traženju kontura rimskog tabora. Nacrt zajedno s elaboratom o svojim terenskim opažanjima inž. Franjetić je otstupio muzeju i dopustio, da se njima koristimo. Mi ćemo iz njegovog vrlo interesantnog elaborata ovdje prikazati vjerno sve, čime se mogu topografski podaci ranijih istraživača Murse utvrditi ili sa sigurnosti upotpuniti.

Nacrt (br. 4) je našao u poznatoj staroj knjižari Hölbling među maku-laturnim papirima, te ga je, jer je bio poderan, zgužvan i oštećen, lijepio, izravnao i restaurirao. Napis na planu (br. 4a) glasi: »Situations Plan der Festung Essegg Wovon die Gegend in dem Jahr 1786. um die Festung, als auch die Festung selbst in so weit als dieses(!) der Vertheidigung deren Werkern, durch ihre auf selben befindlichen Anhöhen schädlich, gantz neu aufgenommen(!), und nivellirt worden ist, wobey zugleich an dennen an der Wasser Seite befindlichen alten Werkern das Niveaux angezeigt und durch die punctirten Linien nur lediglich das Tracé des neuen verbesserungs Project ersichtlich gemacht wird. — Die schwartzen unterstrichenen Ziffern zeigen, das unterschiedene Niveaux, des um die Festung befindlichen Terrains, als auch die beedseitigen Uffer Höhe des Flusses die an beeden Uffern punctirte, und Gelb inlluminirte Linie aber wie der Fluss von der Ober Varosch bey dem Saltz Amt bis zur Unter Varosch auf seine normal Breite einzuschränken wäre, um sein seichtes Grundbeett besser zu vertieffen, und seinem(!) Lauff längst der Festung vor denen Einrissen zu bewahren.« Datuma ni potpisa nema. Mjerilo glasi: »Eine 1/2 real Linie eine Klafter Sittua: Plan Maastab(!) auf 600

Kl.« (Kartografi 18. st. imaju na kartama sjever dolje, a jug gore, istok lijevo, a zapad desno). Franjetić naslućuje, da ovaj nacrt potječe iz tvrđavske »Genie-Direktion«, koja ga je izbacila iz svoje arhive.

Inž. Franjetiću bilo je iz nalaza na terenu kao i iz Katančića i stručne literature poznato prostranstvo Murse, a to jest (kako on kazuje): na prostoru od Pakla (šumice na Dravi, istočno od donjega grada) do istočnog početka austrijske tvrđave, te od Drave prema jugu nešto južnije od Frankopanske ulice. (Nama je danas poznato, da su i južno od tvrđe nađeni rimski spomenici »in situ«, na pr. sarkofag). Poznat mu je položaj rimskog mosta na Dravi (premda ga na svojoj karti stavlja suviše uzvodno od Ribarskog trga), a za rimsku cestu zna samo iz starih nacrtā (dok je ona nama danas poznata do pravca, gdje se siječe sa beljskom cestom, kako je rečeno). I on, držeći se Katančića tvrdi, da Mursa nije ležala na limesu i da je limes prolazio našim krajevima od Mohača pokraj Dunava, te prelazio Dravu kod današnjeg Nemetina (kojemu da odgovara »Ad Labores«) i nastavljao preko Dalja, Iloka i Petrovaradina na Zemun⁹⁵ (dok je nama danas točnije poznata linija Batina Skela, Zmajevac, Kneževi Vinogradi, Grabovac, Lug, Vardarac i Kopačevo, jer je utvrđen terenskim opažanjima i konstatovanim stalnim nalazima iz rimskog doba, kako je već spomenuto).

Plan iz godine 1786. donio je Franjetiću otkriće. Pravo on napominje, da je plan, sudeći po označenoj godini 1786. izrađen 10 godina poslije sistematskog rušenja Murse (kako je spomenuto, beljska se cesta gradila od 1773. do 1777.). Nažalost u svom istočnom dijelu nacrt završava baš na onom mjestu, gdje bi se imao ucrtati most na Dravi. Otkriće se sastoji u ovome: na planu se nalaze dvoredne šrafe jasno i točno ucrtane na onom mjestu, gdje bi se mogao nalaziti jugozapadni ugao tvrđave Murse, (br. 5) koji je na terenu već i Matasić uočio, a koji Franjetić nalazi u predjelu tvornice kekisa i špirita u donjem gradu (danas je taj predio izgrađen, ali se još dobro vidi terenski ugaoni plato, ako se s južne strane vojničkog groblja prilazi Šumadijskoj ulici, na mjestu, gdje se ona siječe sa Zagorskom).⁹⁶ Franjetić je mjerenjem na planu ustanovio, da bi udaljenost jedne šrafe od druge mogla biti 24 m, a to mu se poklapa s međusobnom udaljenošću dva rimska zida, koja su svojevremeno u zemlji konstatovana kod kuća tvornice sapuna u Oreškovićevoj ulici br. 17 i 19 na početku ovog stoljeća. I Katančić i Koller ucrtali su dvije paralelne crte, da prikažu, da je Mursa bila opkoljena s dva usporedna zida. Franjetić smatra, da su ti dvostruki zidovi mogli biti eventualno à 3 m široki, dok je raspon između njih od 18 m mogao imati razne prostorije s pregradnim zidovima. Zato se ništa ne moramo čuditi, ako je od ruševina tih impozantnih zidina mnogo toga bilo ugrađeno u tursku, pa poslije u austrijsku tvrđu, zatim upotrebljeno za temelje beljskoj cesti, a također i za temelje mnogih kuća, pa što više i za temelje stare barokne župne crkve u gornjem gradu.⁹⁷ (u kojoj su, kad je bila na kraju prošlog stoljeća rušena, našli uzidane rimske kamenove).

Prema svemu dosada razloženom o Katančićevoj i Kollerovoj skici, te Matasićevim terenskim opažanjima, možemo uzeti za sigurno da spomenute skice nisu bile šablonske, već da su dale ispravnu sliku o smjeru zidina i prostranstvu utvrđenog grada. Franjetić, kojemu čini se, nije poznata rasprava Matasića, upire se u daljnjem istraživanju o obje skice,

te sjeveroistočni ugao Mursinih zidina traži u blizini katoličke donjogradske župne crkve. Slaže se s Kollerom, jer misli, da je crkva bila tik do zida, ali na vanjskoj strani njegovoj. Na temelju toga podatka o sjeveroistočnom uglu zidina, te na temelju nacрта iz godine 1786., (br. 5) koji šrafama odaje jugozapadni ugao i južni smjer (a taj se još danas može konstatovati), te pomoću šrafa na nacrtu koje idu od mjesta bivše Kalvarijske (danas nova mrtvačnica na terenu bolnice) do kraja Miljanovićeve ulice, a prikazuju i danas postojeću terasu nad obalom Drave, pisac elaborata mogao je s priličnom sigurnošću konstatirati zidni plašt Murse. (br. 5a). Dakako šrafe koje na nacrtu označuju maločas spomenutu terasu sile ga, da pretpostavi postojanje sjevernog zida, protivno Katančiću, Kolleru i Matasiću. Prema toj konstrukciji taborski zid Murse, izvana mjeran, bio je dug u smjeru istok—zapad 760 m, a širok u smjeru sjever—jug 680 m, i prema tome nije bio kradratičnog oblika.⁹⁸ Sjetimo se, da je Katančić rekao,⁹⁹ da su zidine imale kvadratičan oblik i da je svaka strana bila duga 424 rimska koraka (ako se i rimski korak računa kao 1,49 m, dužina svake strane bila bi 631 m 76 cm); zatim, da Matasić računa oko 640 m dužinu zidova, a oko 500 m širinu. Površina tabornog grada prema Katančićevu računu iznašala bi oko 400.000 m², dok bi prema Matasiću iznašala 320.000 m²; no dok Katančić računa u rimskim koracima i ne dolazi do točnijeg rezultata, Matasić je primakao istočni zid suviše zapadno od župne crkve i stoga mu je račun također netočan. Dimenzije zidova prema Franjetiću bolje odgovaraju stvarnom stanju i stoga je površina Murse, s vanjske strane zidova mjerena, vjerojatno obuhvatala 516.800 m². Oko zidnog plašta dakako da se pretpostavlja, da su bile fossae i valla.

Tako smo dakle mogli pomoću starijih i novijih topografa, starih mapa i terenskih tragova sa sigurnošću utvrditi sjevernu cestu, položaj mosta, smjer i veličinu dvostrukog zida oko Murse. Naša se arheološka nauka naglo razvija, pa se nadamo, da će topografsko ispitivanje Murse i njene okolice, kao i ispitivanje limesa krenuti naprijed i stoga smatramo utvrđivanje ovih topografskih podataka upravo bazom, na kojoj će se otkrivanje prošlosti Murse moći vršiti s mnogo povoljnijim rezultatima negoli dosada. Unatoč burnoj prošlosti »ruševina Murse«, sigurni smo, da će se vremenom dati još poneki važni nalazi konstatovati »in situ« i dati povezati s osnovnom slikom tabornog grada.

Pisac-inžinjer imade daljnjih veoma interesantnih opažanja, koja se ne mogu mimoći. On je uočio da su donjogradske ulice Kišpatićeva, Zmaj-Jovina, Vladičina (danas Stankovićeva), koje se sve spuštaju do obale Drave, prilazi k mostu, ali most smještava ne tamo gdje se ovi prilazi na obali sastaju, već nešto više. On tvrdi, da mu je položaj rimskog mosta »točno poznat«¹⁰⁰ i dalje izvodi da taj most, kao ni cesta, ne bi mogli biti branjeni tvrdom, koja se nalazi smještena kako njegova rekonstrukcija pokazuje (br. 5a). Zbog toga on pretpostavlja, da je istočno od tvrde, koju nazivlje Hadrijanovom, postojala prije toga jedna prethodna, možda građena od drva, koju pripisuje s vjerojatnošću Trajanu. »Trajanova tvrđa« bila bi iste veličine kao Hadrijanova, a navodno smještena njoj ponešto prema sjeveroistoku tako da bi Kišpatićeva ulica bila logičan prilaz s mosta prema toj tvrđi, a takova tvrđa mogla je braniti most i cestu u svojoj pozadini;¹⁰¹ neprijatelji Jazigi, Sarmati i Dačani nalazili

su se sjeverno i istočno od utvrda na ovom dijelu limesa. No ostavit ćemo hipotezu o »Trajanovoj tvrđi«, za koju zasada nemamo nikakvih dokaza.

Plato zapadno do kuće u Miljanovićevoj br. 1, koji se strmo spušta k obali i koji se nalazi označen na nacrtu iz god. 1786. bio je možda mjesto nekog izvidnog tornja van sjevernog zida, pretpostavlja inženjer.¹⁰² (Sa toga mjesta, kao i s terena stare svilare u blizini, poznato nam je, da je u više navrata bilo nalaza.) Zaista to istaknuto mjesto dopušta najbolje vidike na sve strane.

Ako usporedimo rekonstrukciju Hadrijanove tvrđe sa bilo kojim šematičnim tlocrtom stalnog rimskog tabora (c. stativa), onda možemo pouzdano tvrditi, da je »porta praetoria« bila (kako je i Matasić tvrdio) u istočnom zidu, u pravcu limesa, a »porta decumana« u zapadnom, dok je »porta principalis sinistra« bila na sjeveru, a »porta principalis dextra« na jugu. Nagađati gdje je bila »via principalis«, koja je dijelila tabor u jednu manju prednju polovinu (praetentura) i u jednu veću stražnju (retentura), te gdje je bio stan komandanta i upravne zgrade (praetorium i quaestorium), zatim forum, tempum, oficirski stanovi, radionice, magazini i t. d. bilo bi pusto nagađanje i to nesamo zato što dosada takovih ispitivanja nije bilo na terenu, a nije ni moglo biti bez sistematskih iskapanja, već i zato što u stručnoj literaturi imade mnogo primjera rekonstrukcija tabora, iz kojih se vidi, da svaki pojedini odstupa od poznatih šema. Temeljito i sistematskim iskapanjima ispitani tabor u Carnuntumu na Dunavu (na austrijsko-madžarskoj granici) imade nepravilan, izdužen 4-ugaoni oblik, veličine otprilike 470×450 m. Praetorium i quaestorium nalaze se u retenturi, a razmještaj zgrada u praetenturi uopće se ispitivanjima nije dao rekonstruirati. Dr. Erich Swoboda,¹⁰³ koji se tim ispitivanjem bavio kaže, da je tabor u Carnuntumu bio 400 godina u porabi, da je doživio dograđivanja i pregrađivanja i da su razlozi taktike, vojne organizacije, ratne tehnike neprijatelja i razni drugi obziri diktirali odstupanja od pravila. K tome je taj tabor doživio mnoge neprijateljske navale, nakon kojih je morao biti restauriran i stoga plan tabora zbunjuje ispitivača zbog mase zidova, koji su većinom zbrisali prvotni oblik i onemogućili tumačenje unutrašnjih zgrada. Burna historija Panonije Inferior, u kojoj je Mursa bila među najglavnijim utvrdama, ne dopušta, da si zamišljamo njen izgled i raspored kao statičnu sliku, tim više što su u posljednjih nekoliko godina na terenu Murse u više navrata konstatovana 2 rimska sloja, raniji i kasniji, a ne će biti nemoguće naići i na više nego 2 sloja,¹⁰⁴ koji bi označavali 2 ili više građevinskih djelatnost.

Stoga mi ne želimo ovdje reproducirati mnogobrojne pretpostavke inž. Franjetića, osim onih koji se mogu bilo kako dozakati. Da se točno ustanovi cardo i decumanus, zato još nemamo nikakova uporišta. Franjetić drži, da se smjerovi svih današnjih donjogradskih ulica poklapaju s cardom i decumanom, s čime se ne bismo složili, osim možda u slučaju današnje Miljanovićeve ulice (do mjesta gdje se siječe s Vukovarskom cestom), Vukovarske ceste (odavde prema zapadu) i Radičevićeve ulice.

Unazad 10 godina nekoliko puta došli su na vidjelo rimski zidovi, kao na pr. u Miljanovićevoj ulici, u parku pred bolnicom, na vojničkom polju među kasarnama i na Vukovarskoj cesti i njihovi se smjerovi prilično poklapaju sa smjerom carda i decumana, kako ih smijemo pretpostavljati u Mursi u vezi s rekonstrukcijom zidnog plašta. No da li se da-

našnja Miljanovićeve ulica poklapa s »via principalis«, preuranjeno bi bilo tvrditi isto kao i to, da je templum bio na mjestu ili u blizini kipa sv. Nepomuka pred bolničkim parkom.¹⁰⁵ Katančić je u zapadnom dijelu Mursinog tabora (dakle u retenturi) vidio temelje jedne pravokutne palače, veličine 90×50 pasusa (cca 135×75 m.), za koju veli, da je neka glavna zgrada; od ove na jug udaljeno 80 koraka, a od južnog zida prema sjeveru 55 koraka, vidio je kvadratičnu zgradu, veličine 45×45 koraka (otprilike 67×67 m.); od ove prema zapadu 26 koraka udaljeno vidio je temelje i treće neke zgrade, kojoj ne označuje veličinu. Na Franjetićevom planu (br. 5a) unesene su sve 3 zgrade prema Katančićevim podacima.¹⁰⁶ Isto je tako Franjetiću bilo moguće dosta točno ustanoviti položaj okruglog svetišta izvan južnog zida Murse (od južnog zida kvadratične zgrade udaljenog 140 koraka, t. j. oko 210 m.). Svetištu je diameter 10 koraka (=15 m.), a na jugu mu je kvadratična zgradica, vel. 8×8 koraka (t. j. 12×12 m.).¹⁰⁷ Budući da Katančić za prvu zgradu, palaču, kaže izričito, da je »ipso Mursae meditullio«, t. j. u samoj sredini Murse, misleći očito u sredini između sjevernog i južnog zida, Franjetić je za kontrolu zbrojio sve distance od te sredine do južnog zida, da ih usporedi s distancama dobivenim kod rekonstrukcije zidnog plašta. Rezultat je bio zadovoljavajući i utvrđuje kako vjerodostojnost Katančića, tako i pouzdanost Franjetićevih terenskih opažanja.¹⁰⁸

U blizini dugoljaste palače, jer je ona u sredini, mora da je bila »porta decumana« i odavde je izlazila okomito na zapadni zid Murse »via decumana« koja se cesta prema Franjetićevoj rekonstrukciji od Beogradske ulice dalje poklapa sa smjerom Gundulićeve ulice.

Prije nego prikažemo koliko nam je pouzdano poznato o smještaju civilnog dijela Murse želimo naglasiti, da su se iz dosadašnje analize Mursinih topografa dali s pouzdanošću utvrditi samo neki elementi, koji će biti neophodna ishodna točka kod svakog daljnjeg ispitivanja tabornog grada Murse, a to su:

1. položaj i približna veličina zidnog plašta;
2. već otprije poznati položaj mosta i sjeverne ceste;
3. položaj nekih zgrada u retenturi;
4. da se smjer nekih nama dosada poznatih rimskih zidova slaže s pretpostavljenim cardom i decumanom Mursinog tabora;
5. približni položaj »viae decumanae«.

Civilni grad se dakako razvio, kako se iz svega rečenog lako dađe naslutiti, na zapad taboru sve do istočnog ruba austrijske tvrđe. Marsigli i Taube dosta su jasno ukazali, da je taj prostor bio pokriven ruševinama Murse; u posljednjem deceniju bilo je značajnih nalaza također i na jugu tvrđe.¹⁰⁹ Budući da Katančić govoreći o Homulinovom spomeniku, nađenom unutar jugoistočne partije nekadanjih tvrđavskih glasila, govori s naročitim naglaskom (spremao se, da o njemu napiše posebnu raspravu) o mjestu nalaza¹¹⁰ (t. j. »330 koraka sa zapadne strane kolonije Murse, gdje si širi ravnina, vrlo pogodna za trgovinu«)¹¹¹ možemo uzeti za sigurno, da je i on smatrao, da je kamen nađen »in situ«. Tu dakle jugoistočno od tvrđe bilo je 50 taberna za trgovinu s dvostrukim trijemovima. Franjetić na planu iz god. 1786. u tom dijelu osječkih glasila ukazuje na, tankim crticama označene, temeljne zidove, i smatra, da bi se južno od tvrđe, a

zapadno od baranjske pruge na terenu bivših glasija, ali gdje se nisu nalazili austrijski bedemi, iskapanjem mogli naći temelji taberna.¹¹³

Stadion ili amfiteatar, o kojemu grčki historik Zosim kazuje da se nalazi pred gradskom kapijom i da je car Magnencije u njemu skrio 4 galske čete,¹¹³ nije Katančić spomenuo, niti itko poslije njega. No Franjetić koristi se s nacrtom iz god. 1786. koji ukazuje na veliku jamu u diagonalu kod jugozapadnog ugla Murse i smatra da je to bilo mjesto jednom amfiteatra eliptičnog oblika s osima od 200 i 100 m. otprilike, a s površinom od cca 14.000 m². Tu da je moglo stati oko 4.000 osoba. Vjeruje, jer se tu nikad nisu našli tragovi zidova, da je bio sagrađen od drva. I danas se još može vidjeti južno od tvrđavskog groblja terenska depresija, ma da je, kako Franjetić veli, bila tokom godina zatrpana i poravnavana. Neda-leko od pretpostavljenog amfiteatra prema istoku nalazila se bazilika sv. Mučenika. Možda su tamo, jer je arena bila u blizini, pokapali mrtvace, misli Franjetić.¹¹⁴

Groblje civilnog grada on smještava uzduž »viae decumanae« od Ljevaonice sve do Kamenog Križa.

Česti i značajni rimski nalazi na vojničkom polju između kasarni zaista su dokazom, da se tu razvijao život van zidina tabora; Homulinov natpis i crticama označeni zidovi na karti iz god. 1786. sile nas, da taberne zamišljamo na jugoistoku današnje tvrđe; nalazi rimskih grobova na području ljevaonice desili su se u više navrata,¹¹⁵ pa čak i na terenu novih ljevaoničkih kuća na Vijencu Borisa Kidriča, pa budući da je onuda prolazila »via decumana« nije isključeno, da su se s južne njene strane nizali grobovi; no treba se sjetiti, da rimskih grobova ima razasuto svuda na terenu donjeg grada, pa što više i unutar konstatovanog zidnog plašta; u kakovom su vremenskom slijedu oni nastajali, to još nitko nije ispitivao.

Za daljnje ispitivanje civilnog grada Murse mogu se utvrditi ovi elementi: 1) približni položaj Taberni jugoistočno od tvrđe; 2) položaj bazilike Svetih Mučenika izvan južnog zida, otprilike u sredini današnje Srijemske ulice; 3) vjerojatni položaj amfiteatra u diagonalu kod jugozapadnog ugla Mursinih zidina. Ovo posljednje može biti da je kriva pretpostavka, koja se temelji samo na postojanju jedne terenske depresije, no amfiteatar je postojao, jer ga Zosim spominje, a logično bi bilo da je smješten na zapadu ili jugu Mursinih zidova t. j. nasuprot granici, koju je utvrđeni grad imao braniti, a ta je bila na sjeveroistoku.

Kako se moglo vidjeti iz cjelokupne analize topografskih elemenata, ovdje su za taborni i civilni grad reasumirani najprije oni elementi koji su nepobitni, premda se moraju terenski točnije ispitati, zatim oni elementi, koji su vjerojatni, pa ih se mora daljnjim ispitivanjem konačno utvrditi, ili odbaciti (na pr. položaj amfiteatra).

Pravokutna palača u retenturi, koju Katančić spominje, bila je velika otprilike 135×75 m., dakle znatno veća negoli današnja palača Narodnog odbora osječkog kotara (bivša županijska palača). Ostaci kamenih stupova, baza, kapitela, mramornih vijenaca, mozaika, žbuke i t. d. u Muzeju Slavonije, dopuštaju zaključak, da je bilo više nego jedna palača u Mursi; mnogobrojne kamene are i kipovi bogova i heroja u osječkom i drugim muzejima s terena Murse, govore nam o postojanju hramova; Katančić nam spominje tepidarij; znamo da su u Mursi bile razne radionice lončarije, uljanih svjetiljki, sigilate, brončanih predmeta; znamo

da je bilo na samo jednom kompleksu zemljišta 50 dućana s dvostrukim trijemovima; znamo, da je Mursa imala amfiteatar; uz cestu su se tu i tako nizali ogromni kameni sarkofazi, posljednji stan mursanskih dostojanstvenika; znamo, da je za vrijeme kršćanstva bila u Mursi i bazilika Svetih Mučenika, sijelo arijanskog biskupa Valensa u 4. st.¹¹⁶

Iako je inž. Franjetić do nekih svojih pretpostavki došao samo logičnim zaključivanjem, ipak one mogu poslužiti u daljnjem ispitivanju kao poticaj. Već smo spomenuli, da on smatra, da je prije Hadrijanove, postojala jedna ranija, možda Trajanova Mursa i da se prostirala na istok sve do Zelenog polja. Rimskih nalaza na tom terenu imade, to je poznato. Isto tako on pretpostavlja, da je Drava preko Vuke, Ervenice i Bosuta bila spojena sa Savom jednim plovnom kanalom, koji se završavao na obali Drave u blizini željezničkog mosta. Treba napomenuti da su u prošlom stoljeću Johann Peters i inž. Spannbauer¹¹⁷ slično mislili, kad su ispitivali teren rijeke Vuke. Znajući da su Rimljani bili odlični hidroinženjeri, te otkrivši tragove ustava na Vuki, velikih čamaca i kanala, zaključivali su, da je u rimsko doba Vuka bila regulisana i plovna. Prema tome ne bi bilo nemoguće, da je Vuka zaista bila spojena s Dravom, a preko Ervenice i Bosuta sa Savom.

Palače, hramovi, kupke, radionice, taberne, grobnice, amfiteatri, most preko Drave, ceste u raznim pravcima, plovni kanali — sve su to detalji pomoću kojih si možemo zapravo stvoriti sjajnu urbanističku sliku.

Topografski elementi, koje smo mogli u ovoj raspravi utvrditi kao posve pouzdane ili vrlo vjerojatne neka posluže u daljnjem ispitivanju kao okosnica za puniju, cjelovitiju i pouzdaniju urbanističku sliku Murse.

B I L J E Š K E

¹ W. Lazius, *Karten der österr. Lande u. d. Königreichs Ungarn*, izdanje Oberhummer-Wieser, Innsbruck, 1906.

² Petrus Katancius, *Dissertatio de columna milliaria ad Eszekum reperta*, Eszeki, Typis Ioann. Mart. Diwalt, 1782. (prvo izdanje) i *Zagrabiae, Typis episcopali*, 1794 (drugo izdanje).

³ Štampan je g. 1585. u Londonu, a kod nas ga je u originalu publicirao P. Matković u *Starinama*, knj. XXII, Zgb, 1890., str. 70—194.

⁴ na str. 185; loše su transkribirani, a također ih je isto tako loše prepisao Marsilius u svom djelu »Danubius«, o kojem će biti govora niže; Katančić u svojoj »Dissertatio«, str. 90. izričito spominje, da ih više nije našao; a ipak ih je pokušao objasniti!

⁵ str. 87. u originalnom rukopisu, koji se čuva u franjevačkom samostanu u Brodu na Savi, a koji je za štampu priredio dr. Josip Bösendorfer.

⁶ Fr. W. v. Taube, *Hist. u. geograph. Beschreibung des Königreiches Slavonien u. des Herzogthumes Syrmien*, Leipzig, 1777. (I. u. II. Buch), 1778. (III. Buch); III, str. 8—10.

⁷ Koller, *Prolegomena in hist. episcopatus Quinqueecclesiarum*, Posonii, 1804. str. 2, ispod teksta ad c) spominje Aventinusa, bavarskog historika 16. st. koji je držao, da je Mursa stajala na mjestu današnjeg Pečuha.

⁸ Jos. Rom. Schaller, »Ueber das alte Mursa« u »Program des Staatsgymnasiums zu Essek«, 1858/9., gdje navodi stariju literaturu, pa tako i spomenutog bavarskog historika Aventinusa.

- ⁹ U VHAD, IV, 1900, str. 21—42, gdje se spominju izvori i novija literatura. — Najvažnije o izvorima i o literaturi do 1933. god. može se naći i u Pauly-Wissowa RE 31, Stuttgart, 1933. str. 670—676, s. v. Mursa.
- ¹⁰ Celestin, Rimske svjetiljke iz Osijeka, VHAD, V, 1901, str. 21—43; Brunšmid, Arheološke bilješke, Pannonia Inferior, Osijek (Mursa) VHAD, V, 1901, str. 128—137; Celestin, Epigrafski prilozi iz Murse, VHAD, VI, 1902, str. 99—102; Celestin, Grčki i rimski kolonijalni novci nađeni u Osijeku, VHAD, VII, 1903/4, str. 15—29; Hoffiller, Novi rimski kameni spomenici u Osijeku, VHAD, XII, 1912, str. 1—7; Klemenc, Nov rimski vojnički napis iz Murse, VHAD, XV, 1928, str. 271—274. i t. d.
- ¹¹ Osječki zbornik, IV, str. 41—50.
- ¹² Marsilius, Danubius Pannonico Mysicus. — Amstelodami, 1726., 6 tomova u folio-formatu; skica se nalazi u tomu II, na tabli 21. fig. X.
- ¹³ Novi rimski kameni spomenici u Osijeku, VHAD, XII, 1912, str. 1.
- ¹⁴ Marsiglijevu djelo je impozantno po formi i bogato po sadržaju. U I. tomu govori se o geografiji, astronomiji i hidrografiji zemalja uz panonski i mezijski Dunav; u II. o rimskim vojničkim starinama na obje strane Dunava; u III. o rudama u dotičnom području Dunava; u IV. o ribama koje žive u Dunavu; u V. o pticama toga dijela Podunavlja; u VI. još o pticama i ribama, zatim o biljkama, četveronožnim životinjama, insektima etc. — U II. tomu, na str. 73. govori se o čestim nalazima »slonovih« kosti u močvarama Podunavlja i to se dovodi u vezu s ratnim običajem Rimljana, da su slonove dovodili u bojne redove. Na ilustracijama uz ovo pokazuju se zubi, kljove, mandibula, tibia, vertebra etc. mamutova, kojih se kosti zaista često mogu naći u panonskim močvarnim krajevima; no Marsigli ih smatra slonovim kostima.
- ¹⁵ U tomu VI. spomenutog djela pisac govori o barometarskim opažanjima, učinjenim u tom vremenskom razmaku, dok Wurzbach, Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich, Wien, 1867, 17. Theil, ne spominje u biografiji Marsiglija da bi on tih godina bio bilo gdje u Podunavlju. Tek za god. 1699., u doba sklapanja mirovnog ugovora u Srijemskim Karlovcima, spominje, da je Marsigliju povjereno, da odredi granice između Turske, Ugarske i Venecije, i, da je tada tek, premda je bio u ratnoj opremi, crtao planove, određivao astronomske koordinate, studirao rude, ptice, ribe, etc. Budući da je Marsigli sâm u VI. tomu spomenuo, kada je načinio barometarska opažanja, a jedno tako veliko djelo kao što je »Danubius«, snabdjeveno sa 288 bakroreza, uza sve nedostatke, ne može biti nego plod višegodišnjeg studija i sabiranja, moramo pretpostaviti, da je Marsigli vjerojatno zaista prije 1699. god. obilazio naše krajeve, pa tako i Osijek. »Danubius« je štampan tek 1726. god.
- ¹⁶ V. I. Sindik, Stare karte jugoslavenskih zemalja, Beograd, 1931, sv. 6, Tabla I, Peutingerova tabla, segm. VI.
- ¹⁷ Mala slova (a a) i (b) iz teksta odnose se na velika slova AA i B na skici.
- ¹⁸ Na jednoj mapi beljskog vlastelinstva iz 18. st., koja su čuva u Osječkom državnom arhivu, ucrtana je ta cesta također točno u smjeru sjevera.
- ¹⁹ tom. II. tabla 33.
- ²⁰ Firinger, Ponovno otkriće rimske ceste, Osječki zbornik, IV. str. 148—152.
- ²¹ Taube, op. cit.; o Osijeku knj. III, str. 4—12.
- ²² Na karti iz g. 1786., o kojoj će poslije biti govora, nisu u pravcu prema tvrđi označena nikakova vješala, već samo krvnikov stan (Freymanns Wohnung) blizu obale Drave otprilike, gdje je danas carinarnica, dočim su tvrđavska vješala (Festungs Gericht) označena jugozadno od donjeg grada na maloj uzvisini.
- ²³ Taube, op. cit. III, str. 9; slijedi loša transkripcija natpisa rimskog miljokaza, s naivnom napomenom ispod teksta, kojoj se arheolog i epigrafičar Katančić poslije u svojoj Dissertatio, pag. 42, narugao. — Taube nije znao, da se miljokaz našao s druge strane Drave, a ne na »brežuljku«.
- ²⁴ Taube, op. cit. III. str. 12.
- ²⁵ To djelo je ostalo u rukopisu, vidi Wurzbach, 43, str. 123.
- ²⁶ Bösendorfer, Diarium sive prothocollum venerabilis conventus s. Crucis etc. u »Starine«, knj. 35, str. 54/5.
- ²⁷ op. cit. str. 74.

- ²⁸ op. cit. str. 156.
- ²⁹ Na Franjetičevoj mapi most je ucrtan suviše daleko uzvodno od Ribarskog trga.
- ³⁰ Stephani Salagii De statu Ecclesiae Pannonicae Libri VII, Quinqueecclesiis, 1778. Knj. III, str. 112/113. — To mjesto spominje i Schaller u već spomenutoj raspravi o staroj Mursi na str. 5, pod tekstom kod 11.
- ³¹ Drugo izdanje štampano je 1794. god. u Zagrebu za vrijeme njegova službovanja na zagrebačkoj gimnaziji od 1788. do 1795. Od god. 1795. do 1800. bio je profesor starina i numizmatike na budimskom sveučilištu.
- ³² O Katančićevu životu i radu vidi Matić, Prosvjetni i književni rad u Slavoniji prije preporoda, izd. Hrv. akad. Zgb, 1945. i Matić, Život i rad M. P. Katančića u Stari pisci hrvatski, knj. XXVI. 1940., str. LIX—XC. — Na str. LXVII. donosi citat iz Mommsena, koji odaje priznanje Katančiću. — Na istom mjestu Matić napominje da je Katančić u Ilirima vidio naše narodne pređe; premda se ova rasprava ne dotiče te njegove bludnje, ipak napominjemo da je u Dissertatio i u drugim djelima zastranio, kadgod se upustio u filološka tumačenja, na pr. kad objašnjava ime Mursa, Panonija, riječ s natpisom »Oconas«, »Borilliop« i dr.
- ³³ Katančić, op. cit. str. 6.
- ³⁴ Vidi dr. Firinger, Ponovo otkriće rimske ceste, Osječki zbornik IV, str. 148—152.
- ³⁵ Katančić, op. cit. str. 6 i 7.
- ³⁶ isto, str. 6.
- ³⁷ Usporedi Marsilius, Danubius, II, str. 49 i Katančić, Dissertatio, str. 7. — Jedna germanska milja duga je 7,5 km.
- ³⁸ Katancsich, Istri adcolorum Geographia vetus, Budae, 1826, Pars I, Liber V, Pannonia.
- ³⁹ Katančić, Dissertatio, str. 60—62.
- ⁴⁰ Katančić, Dissertatio, str. 15; Katancsich, Orbis antiquus ex tabula itineraria quae Theodosii Imp. et Peutingeri audit ad systema geographiae redactus et commentario illustratus, Pars I, Continens Europa, Budae, 1824, str. 320. — Usporedi i Smičiklas, Dvjestagodišnjica oslobođenja Slavonije, II. dio, izd. Jug. ak. Zagreb, 1891., str. 59.
- ⁴¹ Muzej Slavonije je u suradnji s prof. I. Degmedžić, kustosom Arheološkog muzeja u Zagrebu i članom Komisije za ispitivanje limesa, u više navrata ispitivao teren od Batine Skele do Kopačeva, te je mogao utvrditi, da se limes ovdje držao diluvijalne terase na desnoj obali starog Dunava, te da je imao svoje stražarnice ili utvrde na mjestima današnjeg Kopačeva, Vardarca, Luga, Grabovca, Kneževih Vinograda, Zmajevca i Batine Skele. Vidi o tome I. Degmedžić: Što znači limes Pannoniae? u »Slavonija danas« god. 1955. br. 8—9 st. 3—4.
- ⁴² Kat. Diss. str. 14. i Kat. Orbis antiquus, Buda, 1824, I, str. 320.
- ⁴³ Kat. Diss. str. 16. i 55.; na str. 58. Katančić tvrdi, da je od Murse do Murselle »via mediterranea« bila ista s obalnom, što je dakako pogrešno.
- ⁴⁴ isto, str. 60. — Kat. Orbis antiquus, I, str. 326.
- ⁴⁵ isto, str. 61.
- ⁴⁶ isto, str. 62. Usporedi i J. Brüstle, Recensio Universi Cleri Dioecesis Quinqueecclesiensis, 1876. Tom. II. str. 93—95., gdje čitamo, da se kod potoka Karašice blizu Branjinog Vrhla vide tragovi starog castra, i da ih nitko još nije ispitao. — U Osječkom Drž. arhivu nalazi se mapa beljskog vlastelinstva, na kojoj su na zapadnoj ivici sela Popovac (Ban) ucrtane ruševine rimske tvrđe Quadri-burgum-a.
- ⁴⁷ Kat. Orbis antiquus, I, str. 301. i 326.
- ⁴⁸ isto, str. 325.
- ⁴⁹ vidi ovdje str. 3.
- ⁵⁰ Usporedi i Brunšmid, Colonia Aelia Mursa u VHAD, IV, 1900, str. 26.
- ⁵¹ Miljokaz o kojem je napisao raspravu, vidio je prvi put tek god. 1779., kad se vratio iz Budima, kako sam veli na str. 41.

- ⁵² Na istom mjestu Katančić dodaje, da je ara tada (t. j. kad je pisao *Dissertatio*) služila za bazu Marijinog kipa na istoku donjeg grada; danas se ona nalazi u Muzeju Slavonije.
- ⁵³ Ovi se navodi potpuno slažu s onima, koji su iz *Diarija* spomenuti ovdje na str. 58.
- ⁵⁴ I bečka heksapeda ili orgija = 1,896 m.
- ⁵⁵ Spominje ju i Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, VHAD, IV, str. 38. — Mommsen, *CIL III*, 3274.
- ⁵⁶ Brunšmid, u spomenutoj raspravi na str. 37/38 objelodanjuje votivnu aru M. Paenija Salutarisa, posvećenu Jupiteru, koja se našla u donjem gradu »u jednom skladištu drva kod telefonskog stupa br. 62«, te misli, da su se »na istom mjestu ili nekako u blizini« našla 1773. god. dva slična žrtvenika (tu spominje Januarijev i Aurelijin); kopanjem da bi se možda dalo ustanoviti, da li se radi o Jupiterovom hramu.
- ⁵⁷ Vidi i Sulpicii Severi *historia sacra*, lib. II. c. XXXVIII, str. 150. u Migne *Patrologia*, series prima, tomus XX, Parisii 1845. — Matija Pavić, *Arijanstvo u Panoniji Srijemskoj*, Djakovo, 1891, str. 23. — Kad Katančić veli, »neki naslućuju«, da je to svetište »Svetih mučenika«, sili nas, da si pretstavljamo neki opći živ interes za spomenike Murse u njegovo doba, a osobito, da je baš on mnogo raspravljao na terenu sa radoznalima. Na više mjesta spominje da se u franjemačkom samostanu pohranjuju novci, natpisni kamenovi i drugi spomenici, spominje i pojedine osobe koje su sabirale starine i opet bezimene ljude koji su starine pljačkali. Na nekoliko mjesta spominje rukom pisane bilješke. Smatram, da su te bilješke načinjene u samostanu od nekih fratara prije Katančićeva boravka u Osijeku. Njegove razasute i spontane primjedbe o senzacijama koje su on i suvremenici doživljavali prilikom nalaza rimskih spomenika, dale bi sabrane i prikazane u cjelini dobru ilustraciju o kulturnom i naučnom nivou Osijeka u 18. st.
- ⁵⁸ God. 1780. napisao je, od Katančića mnogo puta citirani, Salagius: *Dissertatio de columma romana milliaria ad Budam nuper reperta*, Pečuh, 1780, koje je djelo vjerojatno također bilo od uticaja na Katančićevu *Dissertatio*.
- ⁵⁹ Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, VHAD, IV, 1900., str. 29.
- ⁶⁰ Kat. Diss., str. 2.
- ⁶¹ »Epigrafski prilozi Murse« u VHAD, VI, 1902., str. 99.
- ⁶² Katančić posvećuje cijelo IV. poglavlje Disertacije (str. 40—80), da objasni natpis kolumne i sve titule cara i carevića na njoj, da prikaže vladanje toga cara, da točnije datira postavljanje kolumne (postavljena je oktobra i novembra 236. god.), da polemizira sa Schönwiesnerom o distancama na koje kolumna ukazuje, da usporedi distance s Antoninovog itinerara, Peutingerove Tabule i Ptolemejeve Geografije te konačno svih štacija na državnom drumu svoga vremena od Osijeka do Budima, te da dokaže da je kolumna doista bila udaljena od Aquinca 160 tisuća koraka i da je iskopana na istom mjestu, na kom je bila i postavljena. Koluma se spominje i u Kat. Geogr. vet. str. 556.
- ⁶³ V. Laszowski Emilij, *Prinosi Hrvata za mađarski narodni muzej u Budimpešti*, VHAD, II, 1896/7, str. 19.
- ⁶⁴ Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, VHAD, IV, 1900, str. 41—42.
- ⁶⁵ Danubius, II, tabla 43. Objelodanio ih je već u 16. st. Pigafetta, vidi ovdje str. 55.
- ⁶⁶ Knjiga nema oznake autora, a naslov joj je »Das ehemals gedrückte, vom Türken berrückte, und trefflich erquickte Königreich Hungarn. Frankfurt u. Leipzig 1688. — Knjigu ovu nisam nigdje mogla pronaći.
- ⁶⁷ Evlija Čelebija, *Godišnjica Nikole Čupića*, knj. XXIX, pag. 101.
- ⁶⁸ Sadržaj i sudbina toga kamena vrlo su značajni. Prvo zato, što se tu spominje Hadrijan, kada je imao 17. put tribunsku moć, dakle 133. god. n. e. (Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, VHAD, IV, 1900., str. 23) i što se tu spominje druga legija s pridjevkom »adiutrix«, koja je tada bila štacionirana u Mursi. Drugo zato, što je Katančić natpis vidio u mnogo potpunijem obliku, tako da su nam ti važni

podaci sačuvani u njegovoj Disertaciji. Kamen se danas nalazi u Muzeju Slavonije znatno okrnjen i smanjen, a prenesen je amo iz zgrade Šumarije u Bilju, gdje je bio u kući br. 157 uzidan u dvorištu zajedno s drugim nekim spomenicima Murse. Mommsen u CIL III, 3280, donosi natpis prema Katančiću, a u CIL, III, 10261 spominje fragmenat koji je bio u Bilju. — Brunšmid smatra da se godina 133. može uzeti kao godina utemeljenja kolonije Murse.

- ⁶⁹ Kat. Dissert. str. 117. i Brunšmid, Colonia Aelia Mursa, str. 24. Katančić na str. 116. kaže: »Svi vide, da ovaj značajni spomenik rimskog vremena zahtijeva naročitu obradu, a tu ćemo možda mi jednom dati«. Šteta, što to nije učinio. Brunšmid, str. 24, pod tekstom kaže »Spomenik kao da se izgubio«, a Mommsen objavljuje, da se 2 fragmenta nalaze u osječkom muzeju, što je točno. Da taj važni natpis danas znademo u cijelosti, zasluga je Katančićeva, jer ga je zapisao.
- ⁷⁰ Kad su nedavno u oktobru 1956. kopali rov za električne kablove za poštu pojavio se na križanju Zagrebačke s ulicom Lole Ribara na dubini od preko 1 m. kostur, a uz njegov lijevi kuk 7 kom. bakrenog rimskog novca iz prve polovine 4. st. Tko ne bi i tu pomislio na vezu između te bitke i kostura jednog palog vojnika?
- ⁷¹ J. Koller, Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum, Posonii, 1804. — Izdao je i djelo u 8 sv. Historia Episcopatus Quinque-ecclesiarum, Posonii, 1782—1812.
- ⁷² Koller, Proleg. str. 46. — Iz Katančića, Diss. str. 40, znamo, da je Taube bio prvi koji je miljokaz publicirao, a Schönwiesner drugi. Vidi i Kat., Geogr. vet. I, str. 375.
- ⁷³ Koller, Proleg. str. 46; Kat., Diss., str. 88 i Geogr. vet. I, str. 434.
- ⁷⁴ Koller, Proleg. str. 46; Kat., Diss., str. 88 i Geogr. vet. I, str. 434.
- ⁷⁵ Koller, Proleg. str. 47; Kat., Diss., str. 83. i Geogr. vet. I, str. 423.
- ⁷⁶ Koller, Proleg. str. 48; Katančić, Geogr. vetus, I, str. 367. Taj je kamen iskopan 30. decembra 1785., ali je nestao; vidi i Brunšmid, Col. Ael. Mursa, VHAD, IV, 1900., str. 24. i pod tekstom ad 3).
- ⁷⁷ Koller Proleg. str. 55.; Kat., Diss., str. 90. i 91.; Kat. Geogr. vet. I, str. 438.
- ⁷⁸ Koller, Proleg. str. 55.; Kat. Diss., str. 91.; Kat. Geogr. vet. I, str. 442.
- ⁷⁹ Koller, Proleg. str. 46. — Od njih se ona Silvana Domestika nalazi i danas tamo, a ona Silvana Silvestra nalazi se u Muzeju Slavonije.
- ⁸⁰ Koller, Proleg. str. 47.
- ⁸¹ Koller, Proleg. str. 48.
- ⁸² Wurzbach, Biograph. Lexicon, Wien, 1864. dio 12. str. 344.
- ⁸³ Vidi ovdje str. 58.
- ⁸⁴ Kollerov plan spominje i Hoffiller u VHAD, XII, 1912, str. 1., ali ne objašnjava.
- ⁸⁵ Vidi Josepacz Ivan, Ossik Kralj Varosh, Ossik, Divalt, 1809. str. 4. — Dr. F. Buntak, Osijek, Kraljevski i slobodni grad, u svijetlu pjesnika prigodničara, Osječki zbornik, 1948., str. 134—138. — I. Medved, Bibliografija o proglašenju Osijeka gradom, Osječki zbornik, 1948., str. 139—143.
- ⁸⁶ t. j. tragovi.
- ⁸⁷ Vidi I. Medved, Osječki zbornik II/III, str. 142. — Dr. F. Buntak, Osječki zbornik, II/III, str. 136.
- ⁸⁸ Novi i stari Svetodanik illiti Kalendar Illiricki za prosto godishte 1810, Osijek, Divalt, bez paginacije.
- ⁸⁹ t. j. zidine.
- ⁹⁰ Novi i stari Kalendar slavonski za prosto godishte 1825., Osijek, Divalt.
- ⁹¹ Njega Hoffiller također spominje u VHAD, XII, 1912, str. 1. te veli, da je on to radio »na skroz znanstvenom temelju«.
- ⁹² »Die Drau«, br. 87. od 15. aprila 1911. god. str. 9 i 10.
- ⁹³ Kalvarija se nalazila na bolničkom terenu, gdje je danas izgrađena nova mrtvačnica.

- ⁹⁴ Rođen je g. 1881. u Bos. Gradiški od oca Matije, rodom iz Slobodnice kod Broda. U Osijeku je dovršio realku g. 1899., a na politehnici u Budimpešti diplomirao je god. 1904. — Unatoč svojoj razgranjenoj inženirskoj djelatnosti, mnogo se bavio historijom i arheologijom, te je od 1911. do 1920. g. bio (vladinim dekretom imenovani) »konzervator zem. povjerenstva za čuvanje umjetničkih i historičkih spomenika« u Hrvatskoj i Slavoniji. Sada živi kao umirovljenik u Zagrebu.
- ⁹⁵ Vidi mašinom otkucani elaborat s originalnim potpisom Franjetića, str. 2 i 4. (čuva se u muzeju).
- ⁹⁶ U rujnu i listopadu ove godine inspicirali smo Šumadijsku ulicu prigodom izgradnje vodovoda i na svakom koraku nailazili na rimske tragove; u Srijemskoj ulici blizu kuće br. 5. tom je prilikom iskopana ara, posvećena bogu Jupiteru od nekog M. Aur. Eutyhijana.
- ⁹⁷ Franjetić, elaborat, str. 4. — Katančić u svojoj Dissertatio, str. 6 ispod teksta ad c) kaže, da su samo na jednom nasipu za beljsku cestu, da druge i ne spomene, nasuli 1.600 kubičnih pariskih heksapeda materijala.
- ⁹⁸ Franjetić, elaborat, str. 4.
- ⁹⁹ Kat. Diss., str. 19 pod tekstom ad c).
- ¹⁰⁰ Franjetić, elaborat, str. 2. — Kod jednog budućeg niskog vodostaja dat će se utvrditi položaj mosta, da li je bio kod bivšeg Ribarskog trga, kako i Diarij kazuje ili nešto više, kako osim Franjetića neki očevidci tvrde.
- ¹⁰¹ Franjetić, elaborat, str. 5. Uvala, kad se ide od Zelenog polja prema Dravi, potječe, po mišljenju ing. Franjetića, od fossae i valluma »Trajanove tvrde«.
- ¹⁰² Franjetić, elaborat, str. 2.
- ¹⁰³ E. Swoboda, Carnuntum. Seine Geschichte u. seine Denkmäler, Wien, 1953. str. 29 do 31.
- ¹⁰⁴ Swoboda je na nekim mjestima Carnuntuma naišao na 8 kulturnih slojeva! (op. cit. str. 31) — Da se vidi, kako bi bilo preuranjeno bez daljnjih ispitivanja upuštati se u nagađanje unutrašnjeg plana Mursinog tabora treba usporediti i Jacobi, Das Römer-Kastell Saalburg, Homburg vor der Höhe, 1897.
- ¹⁰⁵ Franjetić, elaborat, str. 6.
- ¹⁰⁶ Kat., Diss., str. 94.
- ¹⁰⁷ Franjetić, elaborat, str. 6.; Kat., Diss., str. 94.
- ¹⁰⁸ Uzeo je polovicu širine najveće zgrade, jer je ona u sredini između sjevernog i južnog zida Murse, a to je 25 koraka, pribrojio 80 koraka t. j. distancu do kvadratične zgrade, zatim dužinu njenu, t. j. 45 koraka i udaljenost njenu od južnog zida 55 koraka. Dakle $25 + 80 + 45 + 55 = 205$ koraka; to bi bila polovica širine Murse, a cijela bi bila 410 koraka ili 615 m., dakako s unutrašnje strane. Uzme li se širina zidova, t. j. $2 \times 24 \text{ m.} = 48$ i pribroji gornjem dobije se $615 + 48 = 663 \text{ m.}$, a to je za 17 m. manje negoli je inženjer dobio terenskim podacima. Kako Katančić distance označuje koracima, a koraci su mu mogli biti nešto kraći, nego što se danas računa (1 passus = 1,49 m), račun se ipak uglavnom poklapa.
- ¹⁰⁹ Vidi Osječki zbornik II/III, str. 281.
- ¹¹⁰ Kat., Diss., II. izdanje, str. 116 i 117.
- ¹¹¹ Vidi ovdje str. 66.
- ¹¹² Franjetić, elaborat, str. 7.
- ¹¹³ Zosimi Historia nova, izd. Mendelssohn, Lipsiae, 1887. II, 50, str. 107.
- ¹¹⁴ Franjetić, elaborat, str. 6.
- ¹¹⁵ Vidi Osječki zbornik, II/III, str. 282 i IV. str. 171.
- ¹¹⁶ O prvim počecima biskupije u Mursi vidi M. Pavić, Arijanstvo, Djakovo, 1891., str. 7. i Schematismus cleri Diocesum Bosnensis seu Diacovenssis et Sirmiensis, Đakovo, 1900. str. 60.
- ¹¹⁷ Spannbauer-Peters, Kanalisierung der slawonischen Drau—Donau—Ebene, Essek, 1876., str. 26-32. — Mijo Brašnić, Močvare između Murse (Osjeka) i Cibala (Vinkovaca), u Izvještaju o velikoj gimnaziji u Vinkovcih, Osiek, 1878. str. 16 — 19.

II.

Da se daljnje ispitivanje topografije Murse može osloniti na dosadašnja iskustva, sastavljena je mapa terena donjeg grada i tvrđe, u koju su na prozirnem papiru ucrtani modrim znacima svi značajniji nalazi, do kojih je muzej došao ili je mogao za njih saznati do godine 1946., a crvenim znacima označeni su na mapi nalazi konstatovani između 1946. i 1956. godine. To su zidovi kuća, grobovi, sarkofazi, nadgrobni spomenici, votivne are, kipovi i miljokazi, za koje je poznato mjesto, gdje su nađeni, a pretpostavlja se, da su nađeni »in situ« (br. 6 i 6a). Ma da bi se od donjograđana moglo saznati za još mnogo podataka (po njihovu sjećanju) o nalazima, ipak takove podatke ovdje ne upotrebljavamo, osim izuzetno, jer ih je teško utvrditi kao pouzdane. Ponovit ćemo ukratko nalaze, koje je Katančić spomenuo u Disertaciji, te ih označiti na mapi. Osim njih i osim nekih malobrojnih, koje smo našli prigodice u literaturi, u osječkoj dnevnoj štampi, ili smo za njih saznali od pouzdanih očevidaca, upotrijebit ćemo za mapu sve takove podatke iz Vjesnika hrv. arheol. društva kroz čitavo vrijeme njegova izlaženja, počam od god. 1879., jer je to bio kroz decenije jedini stručni časopis, u kome su naši nalazi mogli biti publicirani (a osječki je muzej osnovan 1877.). Za vrijeme između dva svjetska rata, kada Vjesnik nije više redovno izlazio, pregledana su sva godišta osječkog dnevnika »Hrvatski list«, koji je najvažnije arheološke nalaze objavljivao, inicijativom društva prijatelja starine »Mursa«. Koristili smo se i dragocjenim takovim podacima iz elaborata inž. Franjetića, a dakako da nam je za kontrolu poslužila i muzejska kartoteka inventiranih predmeta s terena Murse, kao i inventar Arheološkog muzeja u Zagrebu, koji posjeduje mnoštvo nalaza s terena Murse. Da bi tekst, reproduciran u glavnim crtama, bio što vjerniji svojem vrelu, namjerno su zadržani stari nazivi ulica, dok se novi nazivi nalaze u zgradama.

Za razdoblje od 1946. do 1956. poslužili smo se svim važnijim podacima iz muzejskog dnevnika, koji su štampani u Osječkom zborniku II/III, IV i V, a tiču se Murse. Dakako da su se ti nalazi mogli na mapi ucrtati s većom sigurnošću negoli raniji, jer smo ih sami na terenu mogli evidentirati. Upotrijebljeno je svega 9 raznih znakova i to za grobove, nadgrobne spomenike, sarkofage, kipove, are, natpisne kamenove, zidove, miljokaze i za lađu, dok su ostali, za urbanističku sliku Murse nevažni nalazi, ili oni kojima se nije dalo točnije utvrditi mjesto, ovdje samo registrirani u tekstu unutar uglatih zagrada, a ne i na mapi; kosim crtama (modro ili crveno) pokriveni su tereni, koji se zbog sitnih nalaza najčešće spominju u stručnoj literaturi, u našem inventaru ili u dnevnoj štampi, i oni, koje smo imali prilike u novije vrijeme sami inspicirati.

Nalazi, koji su u vezi s topografskim nacrtom (6a) jesu slijedeći:

1. Miljokaz, koji je za cara Maksimina g. 236. postavljen na onom mjestu rimske ceste, na kojoj je udaljenost iz Aquincum-a u Mursu iznosila CLX tisuća rimskih koračaja (t. j. preko 300 km). To mjesto je bilo na križanju rimske s jozefinskom cestom, kako je rečeno (Kat. Diss. 41, i Geogr. vet. I, 375).

2. Nadgrobni spomenik T. Aur. Avita, veterana II. legije »adiutrix«¹ i njegove žene Ulpije Apijane, koji je bio uzidan kod kapije župne crkve u donjem gradu (Kat. Diss. 83, i Geogr. vet. I, 423; VHAD, IV, 1900, 41; VHAD, X, 168; vidi i ovdje str. 18.).
3. Nadgrobni spomenik neke Aelije, koji, jer je bio slomljen, nije imao potpun natpis, a ležao je na zemlji pred kapijom župne crkve u donjem gradu (Kat. Diss. 90, i Geogr. vet. I, 434).
4. Votivna ara kornikularija (tajnika) i Augustovog prokuratora (porezni nadstojnik) M. Ulpija Januarija, posvećena Jupiteru; iskopana je godine 1773. na zapadnom boku Mursinih zidina (Kat. Diss. 85, 86 i Geogr. vet. I, 413; vidi i ovdje str. 62.).
5. Votivna ara neke Aurelije, koja je po drugi puta izvršila zavjet svim bogovima i božicama, iskopana je u isto doba i na istom mjestu kao prethodna (Kat. Diss. 88 i Geogr. vet. I, 431).
6. Nadgrobni kamen, koji je Valerija (ili Valerije) postavila svome 8-godišnjem djetetu; nađen je 1687. g. na Vukovarskim vratima osječke turske tvrđave (Kat. Diss. 90 i 91 i Geogr. vet. I, 438; VHAD, IV, 1900, 29; vidi i ovdje str. 66.). To je mjesto bilo vjerojatno na jugoistočnom rubu turske tvrđe.
7. [Seskvipedalna opeka s pečatom IMP.HAD., nađena je na 50 rimskih koraka udaljeno od južnog zida Murse, u temeljima nekih zgrada (Kat. Diss. 92 i 93). To je mjesto između pruge i Vukovarske ceste u blizini Srijemske ulice].
8. [Opeke s pečatom IMP., IMP. N. i CAES. N. nađene u temeljima glavnih zgrada, t. j. pravokutne palače (vel. 95×50 koraka) i četverokutne (vel. 45×45 koraka); u temeljima potonje bilo je i novaca, ponajviše Konstansovih i Konstancijevih (Kat. Diss. 93 i 94 i Geogr. vet. I, 367). — Pravokutna palača bila je vjerojatno na prostoru južno od topničke vojarne].
9. Natpisni kamen, koji je II. legija »adiutrix«, tada stacionirana u Mursi, postavila caru Hadrijanu, kad je po 17. puta vršio tribunicijsku² vlast; iskopan je g. 1873. u skladištu neke izgorjele kuće na obali Drave, otprilike u sredini grada (Kat. Diss. 115 i 116, i Geogr. vet. I, 367; VHAD, IV, 1900, 23 i 24). — Možda je to mjesto negdje na Dravi između bolnice i kožare. Inv. br. 6142
10. Natpisni kamen, koji je Gaj Aemilije Homullin³ postavio, jer je o svom trošku dao sagraditi 50 taberna s dvostrukim trijemovima, kad je postigao čast flaminata. Iskopan je godine 1782. kod glasila tvrđe, 330 koraka sa zapadne strane Murse (Kat. Diss. 116 i 117 i Geogr. vet. I, 404; VHAD, IV, 1900, 24). To bi bilo mjesto zapadno od Mursinih zidina, onkraj današnje baranjske pruge. Inv. br. 6153
11. Već spomenuti tvrđavski župnik Ivan Jozepac ostavio nam je u svojoj prigodnoj pjesmi »Ossik Kralj. Varosh« g. 1809. jednu zanimivu bilješku, koju donosi ispod teksta na str. 4, a koja glasi: »Odsika⁴ ovoga zlamenjesu⁵ nigdashnje Kucse, izkojih shirom po okolo Temelja i dan danas kamenjese vadi. Pacse i u Polju, i u sadashnjem Grobju purgarskom i novom soldacskom, gdi porad shluxbe (!) moje mertve

sprovođeci ko Parok zakapam, vidim od Cigla na dobar Lakat dugacski i skoro tako široki u Ledini izkapati Grobove, u kojima jurve nishtse nenalazi, doli suvi suvani kosnati xilica. Grobove takove vidio sam od sebe na daleko 160 fati lexati.«⁶ Ova se bilješka odnosi na kamene temelje rimskih kuća, kao i na rimske od opeka zidane grobove, kako se jasno vidi iz teksta pjesme. Gdje su te rimske kuće stajale, gdje je bilo »Polje« i »Ledina« to više ne možemo ustanoviti, ali nam je župnik ostavio siguran podatak o tome, da je na građanskom i vojničkom tvrđavskom groblju pokapajući mrtve vidio i rimske grobove od opeka velikog formata.

12. U bašti mlinara Engelhardta našli su grob od opeka. Jedna od tih opeka, vel. 29×20 cm ima pečat CAE. N. (VHAD, I, 1879, 58). — Engelhardtova kuća bila je na uglu Tucovićeve i Matije Gupca ulice.
13. [U bašti mlinara Baumholza iskopan je god. 1877. željezni prsten s gemom, koja prikazuje »apoteozu cara Augusta«, veoma kvalitetan rad antikne gliptike. S prstenom zajedno iskopane su rimske opeke (VHAD, III, 1881, 35). Gdje je nekada bila kuća mlinara Baumholza, nisam uspjela saznati]. Inv. br. 1378.
14. U Dravi, kad su se g. 1882. gradili temelji za novi željeznički most, našao se zavaljen brod, a u njem dvije posude sa zlatnim, srebrnim i bakrenim novcima. U zagrebački Narodni muzej dospjela su samo dva komada novca, oba Antoninus (VHAD, V, 1883, 94).
15. [Na ledini između tvrđe, donjeg i novog grada otkrivena je 27. VIII. 1888. rimska grobnica, od opeka u svod zidana i potaracana. Prilozi su bili: ključ, kopča, bočica, komadić stakla i brončanog lima, velika opeka i dva naglavka (kapitela) kamenih stupova (VHAD, X, 1888, 126 i 127)].
16. U bašti donjogradske bolnice nedaleko od obale Drave otkriveni su g. 1890. temelji i zidine rimske prostorije otprilike 3×3 m velike. Zidine su 1/2 do 1 m bile visoke, bijelo i crveno bojadisane, a u prostoriji nađeni su odlomci štukature sa stropa i šesterobridne kamene pločice, s kojima je pod bio taracan. U izbačenoj zemlji bilo je novaca (Probus, Gordianus, Marcus Aurelius) i jedna fibula (VHAD, XII, 1890, 138 i 139 i VHAD, XIII, 29; »Die Drau«, br. 77, 3. VII. 1890, str. 2, »Römische Funde«).
17. Između tvrđe i donjeg grada na ravnicu nedaleko Agencije (danas carinarnica) otkrivena su 3 groba zidana od velikih plosnatih opeka s s krovom na sljeme (VHAD, XII, 1891, 86 i 87).
18. G. 1800. kod crkve Gospe Sniježne na Trgu Vladimira Nazora, našao se nadgrobni spomenik Nigra Sveitrija, konjanika »alae Aravacorum« (CIL, III, 3286; taj se spomenik sada nalazi u Budimpešti; Laszowski, Prinosi Hrvata za mađarski narodni muzej u Budimpešti, VHAD, II. 1896/7, 19).
19. U polju sjeverno od novoga grada nađena je reljefna mramorna ploča, koja je prikazivala grupu, no od nje se sačuvao samo komad sa sjeđecom ženskom figurom u opasanom hitonu (VHAD, IV, 1900, 33 i 34). Inv. br. 769

20. [U jednom donjogradskom skladištu drva kod telefonskog stupa br. 62 nađena je ara posvećena Jupiteru od M. Paenija Salutarisa. Brunšmid misli, ako je kamen nađen na svom prvobitnom mjestu, da bi tu ili u blizini mogao biti Jupiterov hram, tim više, što on smatra, da su se u blizini valjda našle i obje are (Januarijeva i Aurelijina), koje Katančić spominje na zapadnoj strani Mursinih zidina (VHAD, IV, 1900, 37 i 38; vidi i ovdje str. 63, napomena 56). Gdje je na početku ovog stoljeća bilo rečeno skladište drva nije se dalo ustanoviti].
Inv. br. 2598
21. [U donjem gradu prigodom gradnje željezničke pruge Osijek—Dalj, g. 1869. također se našao gornji dio are, posvećene Jupiteru (VHAD, IV, 1900, 38). Franjetić (Elaborat, 8 ad 46) spominje nalaz mnogobrojnih rimskih zidova u donjem gradu prilikom građenja te pruge].
22. U jarku na raskršću novogradske ceste i baranjske željezničke pruge nađena je g. 1878. ara posvećena svim bogovima i božicama od P. Marija Saturnina (VHAD, IV, 1900, 40; CIL, III, 10264; Mommsen ne smatra, da je tamo i iskopana, jer kaže, da je nalazište nepoznato).
Inv. br. 2600
23. Prilikom kopanja temelja za zgradu učiteljske škole (danas Srednja tehnička škola) našla su se dva lijepa spomenika: nadgrobni kamen oslobođene ropkinje Julije Primille i mramorni torzo Hermesa. Brunšmid misli, da oba spomenika spadaju zajedno, t. j. da je torzo spadao na vrh spomenika. Budući da se našla i baza Primillinog spomenika on smatra, da su oba komada nađena na svom prvobitnom mjestu i da je tamo bila i jedna od mursanskih grobnih cesta (?). (VHAD, V, 1901, 128—130; CIL, III, 15097; »Die Drau«, br. 99, 23. VIII. 1900, str. 2, »Ein interessanter arhaeologischer Fund«; br. 400, 26. VIII. 1900, str. 3, »Neuerliche Ausgrabung«).
Inv. br. 2632, 2631.
24. [Od Bugara je, vjerojatno na bivšem bugarskom polju (polje između vojnarni), g. 1897. nađen zlatan prsten s natpisom UTR AUG FEL (VHAD, V, 1901, 136)].
Inv. br. 1371.
25. Prilikom nekih radova u donjogradskoj bolnici našli su radnici votivnu aru posvećenu Jupiteru od nekoga Mesija (VHAD, VI, 1902, 99). Nalazi se u franjevačkom samostanu u Osijeku.
26. Prilikom kopanja temelja za magazin bivšeg Krausovog paromlina (u Miljanovićevoj ulici), danas poduzeće »Metal«, nađen je gornji dio are posvećene Jupiteru, Junoni i Minervi (VHAD, VI, 1902, 100 i 101); donji dio⁷, koji toj ari nesumnjivo pripada nađen je navodno na »lijevoj strani rimske ceste, koja je vodila iz Murse u Teutoburgium« (VHAD, XII, 1912. 4).
Inv. br. 767.
27. Prilikom gradnje učiteljske škole (Srednja tehnička škola) g. 1902. našli su radnici votivnu aru posvećenu Jupiteru od oslobođenog roba Flavija Filipa za zdravlje Tita Flavija Martina, gradskog vijećnika i predstojnika ceha vatrogasaca, koji je bio izabran za načelnika (VHAD, VI, 1902, 101 i 102).
Inv. br. 648

28. G. 1906. nađena je na Glavnom trgu (danas Trg Vladimira Nazora) u donjem gradu oko 5 m od pročelnog zida kuće br. 27, u dubini od 1.5 m nadgrobni spomenik nekog Velagenus-a, konjanika II. alpinske kohorte, koja se g. 84. spominje u Panoniji (VHAD, XII, 1912, 2 i 3; »Die Drau«, br. 99, 24. VIII. 1902, str. 5, »Römischer Fund«).
Inv. br. 646
29. U donjem gradu u vinogradima na dravskoj obali, nađena je u rujnu 1909. g., ara posvećena Silvanu (SILVANO MAGNO). Ako je kamen nađen na svom prvobitnom mjestu, kaže Hoffiller, onda bi se negdje u donjogradskim vinogradima imalo tražiti Silvanovo svetište.⁸ (VHAD, XII, 1912, 4 i 5). Ta se ara nalazi u Arheološkom muzeju u Zagrebu.
30. Kad se g. 1906. gradila dvorana bivšeg hotela Tačković, na Trgu Vladimira Nazora, nađen je u dvorištu nadgrobni spomenik Valerija Marcijala, koji su mu postavili »collegae lapidari« (VHAD, XII, 1912, 5, »Die Drau«, br. 121, 8. X. 1905. str. 5, »Auffindung noch eines römischen Grabes in der Unterstadt«). Nalazi se u Arh. muzeju u Zagrebu.
31. God. 1907. našao se na terenu kuće »gosp. Robe u Krstovoj ulici« (vjerojatno ugao Tucovićeve i Ulice Sare Bertić) gornji dio nadgrobne ploče, na kojoj su reljefno bila prikazana poprsja muškarca i žene; od njih su bile sačuvane samo glave s nešto čela (VHAD, XII, 1912, 6). Hoffiller, koji je publicirao spomenike br. 28, 30 i 31 nadovezuje, da su sva tri nađena blizu gradskog zida jedan do drugoga. Budući da on uvodno spominje Matasićeve terenske studije o Mursi, moramo pretpostaviti, da ih on sebi zamišlja uz istočni zid Mursinog tabora. On drži, da su stajali na cesti, koja je negda vodila iz Osijeka u Dalj, te se nada, da će se kod daljnje izgradnje Osijeka naći još koji nadgrobni spomenik, koji je stajao uz tu cestu (VHAD, XII, 1912. 7).
32. God. 1905. nađen je u Podravlju fragmenat miljokaza, koji označuje udaljenost od Aquincum-a sa 150 tisuća koraka (= 222 km). Nije točnije poznato gdje je miljokaz iskopan, ali je sigurno onamo dovučen sa ceste, koja je iz sredine Murse preko mosta i Podravlja vodila na sjever, t. j. vjerojatno na onoj istoj cesti, na kojoj je nađen i Katančićev miljokaz (VHAD, XII, 1912, 7).
33. Prilikom gradnje električne centrale u Osijeku g. 1925. našla su se još dva spomenika: glava jedne rimske matrone i donji dio kipa gradske Tyche; Tyche postavlja desnu nogu na pećinu, ispod koje pliva bog rijeke Dravus (VHAD, XV, 1928, 271 i VHAD XVI, 1935, 5, gdje se kaže, da je kip Tyche iskopan g. 1927.). Oba se fragmenta nalaze u Arheološkom muzeju u Zagrebu.
34. God. 1927. gradio je graditelj Pelcer blizu svoje uredovnice na Vukovarskoj cesti br. 77 novu kuću i pri tom našao rimski vojnički nadgrobni spomenik⁹ (sada u zagrebačkom Arheološkom muzeju) nekoga Gaja Julija Verencunda, rimskog građanina iz tribusa Claudia, rodom iz mjesta Iuvavum (Salzburg), koji je bio vojnik X. legije Gemine, a centurije Paetove (VHAD, XV, 1928, 271—274; Klemenc dokazuje, da je Paetova centurija, u kojoj je Verecundus služio, stajala u Mursi između g. 102. i 107.).

35. God. 1937. nađen je u Dravi prilikom bagerovanja na mjestu, gdje je bio rimski most, kamen s natpisom, koji se odnosi na restauraciju toga mosta. Inv. br. 638
36. U donjem gradu u topničkoj vojarni nalazio se fragmenat mramorne votivne ploče Antonina, višeg časnika legije I. i II. »audiutricis« (sada se nalazi u muzeju). Inv. br. 635
37. God. 1937. iskopana je u dvorištu tvornice sapuna mala ara posvećena nepobjedivom bogu Mitri od trgovca Antonija Barbila (sada u muzeju). Inv. br. 642
38. Kod topničke vojarne nađena je bijela mramorna ovalna baza statue (na njoj se vide nožni prsti desne noge) s natpisom: Bogu Herculu od Aelija Martina (sada se nalazi u muzeju). Inv. br. 381
39. U vrtu Cvjetkove (danas Tucovićeve) ulice br. 42, iskopan je g. 1933. postament rimskog kamenog spomenika, vel. $1,8 \times 1,4$ m (Hrv. list, 10. IV. 1933.).
40. [U listopadu i studenom 1934. g. obavljeno je prilikom planiranja zemljišta zaštitno iskapanje na prostoru od carinarnice do Kalvarije, s obalne strane, kojim je rukovodio dr. Bösendorfer s ing. Franjetićem. Konstatovani su kulturni slojevi od neolitika do slavenskog doba, no od njih je za historiju Murse najvažniji latenski (s uređajem za talionicu željeza) i rimski, koji nas ovdje najviše zanima. U njemu su nađeni ostaci gradskih zidina (po Franjetićevom mišljenju) i rimskog vodovoda (Hrv. List, 13., 16., 26. X. i 21. XI. 1934.; Jug. Zastava 12. X. 1934.; »Deutsches Volksblatt«, Novi Sad, 16. X. 1934.)].
41. [U svibnju 1935. bilo je prigodno iskapanje na terenu tvornice koža i u Kišpatijevoj ulici. Koliko se može iz novinskih članaka razabrati bilo je također više kulturnih slojeva, no najvažnija je za historiju Murse konstatacija, da su se tu također nalazile keltske talionice metala, i da se prema tome vjerojatno naselje keltske Murse, u koje su Rimljani ušli, prostiralo uz rijeku Dravu od Kalvarije sve do Krčevina. (Hrv. List. 23., 24., 27., 30. V. 1935.; »Christiche Volkszeitung«, Osijek 29. V. 1935.; »Deutsches Volksblatt«, Novi Sad, 31. V. 1935.)]. [Nekoliko godina kasnije vraća se na ovo prigodno iskapanje dr. Mirko Šeper te daje slijedeće podatke: da su u svibnju 1935. g. gradili novo skladište u kožari, te da su tamo naišli na zid od pečene zemlje i na ulomke glinenih posuda. Ing. Franjetić je intervenirao, da se nalazi ispituju. Dr. Šeper je mogao konstatirati, da se tu radilo o rimskoj lončarskoj radionici, jer su otkopane dvije priproste lončarske peći i, osim množine fragmenata keramike jedna velika okrugla glinena zdjela naročitog oblika, koja je vjerojatno služila za kvašenje, miješanje i priređivanje gline za posude. Nalaz ovih rimskih lončarskih peći daje nam jedan dokaz više, da je u Mursi postojalo domaće lončanstvo. (Hrv. List, br. 301, 25. XII. 1943., str. 48 »Rimske lončarske peći u Osijeku«)].
42. [U svibnju 1936. god. kad se uređivao put između vojarne 15. i 31. artiljerijskog puka, naišli su na rimski zid, klesano kamenje, lončariju, uljanice, kalup za uljanice i novac (Konstans, Konstantin II,

- Valens, Valentinijan, Dioklecijan, Galijen). — Kod Kalvarije nađen je keltski grob (spaljenik) i keltska keramika u dubini od 1,5 m do 2 m]; podalje u gornjim slojevima naišli su na dva rimska zida i rimski novac (Hrv. List, 9. V. 1936.). Potonja dva zida označena su na mapi.
43. [U lipnju 1936. g. prilikom gradnje vodovoda bilo je rimskih nalaza u Kišpatičevoj ulici i na Vukovarskoj cesti (Jug. Zastava, Osijek, 8. VI. 1936.).]
 44. [U listopadu 1936. prilikom gradnje vodovoda izbili su rimski slojevi u Hutlerovoj (Miljanovićevoj), Divaldovoj, i Frankopanskoj ulici]. U Miljanovićevoj nasuprot mlinu »Karolina« (danas »Sloboda«) nađeni su rimski zidovi i podalje temeljni zidovi neke polukružne zgrade; nađen je i zidani grob; [u Divaldovoj ulici također su nađeni ostaci zidova, a na uglu Frankopanske ulice i njive (!?) nađen je u dubini od 80 do 100 cm jak zid (»Christl. Volkszeitung«, Osijek, 22. X. 1936.)]
 45. [U svibnju 1938. g. javlja se o ostacima rimskog centralnog loženja prilikom kopanja temelja za zgrade kožare (Hrv. List, 28. V. 1938.)].
 46. U Tucovićevoj ulici br. 46 iskopan je u vrtu, krajem stoljeća sarkofag, prema usmenom saopćenju dra Firingera.
 47. Na jugozapadnom uglu zgrade Socijalnog osiguranja (ugao Ribarove i Zagrebačke ulice) nađena je rimska kosturnica i rimski zidovi (Franjetić, Elaborat, str. 9 ad 75).
 48. U vrijeme rušenja osječke tvrđe 1922. g. nađen je u blizini južne tvrđavske kapije veliki rimski kamen s natpisom »DEO AETERNO«, koji se sada nalazi u Arh. muzeju u Zagrebu (Franjetić, Elaborat, str. 8 ad 25).
 49. U temeljima zgrada tvornice sapuna, Oreškovićeve br. 17 i 19 nađena su dva ostatka paralelnih zidova, debljine 2,8 do 3,7 m u razmaku od 24 m. Po mišljenju Franjetića to je ostatak zidnog plašta, kako su ga prikazali u svojim skicama Katančić i Koller (Franjetić, Elaborat, str. 9, ad 81).
 50. Prilikom gradnje tvornice Mursa-Mill (danas »Analit«), Vukovarska cesta br. 75 nađeni su ostaci rimskih zidova, a u njima lonac, pun rimskih zlatnika (koji su navodno preneseni u berlinski muzej; Franjetić, Elaborat, str. 9 i 10, ad 83).
 51. God. 1936. otkopani su pred ljevaonicom željeza temelji manje zgrade, i to s tri zida i otvorom prema istoku, na mjestu gdje se pretpostavljena »via decumana« siječe s današnjom cestom Feđe Milića. Našlo se oko 600 kom. rimskih opeka bez natpisa. Opeke su uzidane u temelje Ljevaoničkih zgrada (Franjetić, Elaborat, str. 10, ad 88).
 52. [Kod topničke vojarne viđeni su ostaci rimskog vodovoda (u presjeku četverouglatog, građenog od 4 opeke, dvije horizontalno, a dvije vertikalno položene; Franjetić, Elaborat, str. 11, ad 95; »Die Frau«, br. 68, 9. VII. 1895, 3, »Römische Funde«)].
 53. Na sjeverozapadnom uglu zgrade carinarnice, s dvorišne strane, viđen je prilikom gradnje g. 1935./6. u dubini od 5—6 m veliki rimski kamen (usmeni podatak A. E. Brlića, direktora muzeja u Vukovaru).

54. Jedan je rimski sarkofag iskopan g. 1820. »koso od Ganzerovog obora ili točnije kod škole jahanja«, kako je to dr. Firinger našao zapisano u aktima arhiva¹⁰ — Škola jahanja bila je u prošlom stoljeću, gdje je danas park pred bolnicom.
55. Po sjećanju graditelja Pelcera nađene su jednom prilikom na terenu ljevaonice 42 zidane grobnice; tom se prilikom našla i olovna škrinja; [u baštama između Divaldove i Frankopanske ulice, u sektoru zapadno od kipa sv. Florijana našao je jednom prilikom oko 1 kg rimskog novca; pred stambenim zgradama tvornice sapuna (Oreškoviševa ul. br. 17 i 19) konstatovano je ogromno kameno ziđe¹¹, a sjeverozapadno s dvorišne strane u velikoj dubini nađen je kameni sarkofag].
56. Na jednom oštećenom starom nacrtu grada Osijeka, koji se nalazi u muzeju, ucrtani su arheološki nalazi i to opeke, kamenje, stupovi i sarkofazi. Nacrt je sigurno služio jednom od bivših kustosa ili saradnika muzeja za orijentaciju na terenu Murse. Sarkofazi su označeni u Stankovićevoj ul. br. 19 s dvorišne strane (nekada kuća dra Brennera), u Tucovićevoj ulici otprilike kod broja 46¹², u Ulici Sare Bertić br. 2 ili 4 s dvorišne strane, u Miljanovićevoj ulici (zapadna strana) u blizini križanja s Frankopanskom ulicom (označuje se, da je to dječji sarkofag). Inače je na tom nacrtu znakovima naglašen (bez legenda) teren Trga Vladimira Nazora, bolnice, vojarni i ljevaonice.

U muzeju se nalazi ogromno mnoštvo sitnih nalaza s terena Murse, koje je sakupljeno tokom decenija i još se neprestano sakuplja. Stihovi iz g. 1810. iz »Pisme od stare in nove Murse« »da se stine od zidina . . . nepristance odvaćaju, nit se igda prikopati može, jali kad nestati«, čini nam se, da su točne konstatacije. Među sitne nalaze, koje kod svakog terenskog rada u donjem gradu izlaze na vidjelo spadaju: opeke, criivenovi, kubure, pločice od podova, antefiksi s krovova, žbuka sa zidova, ručni mlinovi, kameni mužari, posude za lijevanje metala, keramika, sigilatno i brončano suđe, statuete od zemlje ili bronce, lucerne, staklene boce i bočice, brončani okovi, fibule, koštane igle, ukosnice, češlievi, narukvice, prstenje, zrna od đerdana, geme, željezni i brončani ključevi, noževi, žlice, pisaljke i dr. Daleko najveći dio nađen je na terenu topničke vojarne i vojničkog polja, zatim s terena oko bivše Kalvarije i sadašnje bolnice, s terena svilare, Trga Vladimira Nazora, sapunare, Sniježne Gospe i nekadašnje Učiteljske škole; zatim još s terena ljevaonice i Miljanovićeve ulice. Difuzno bilo je nalaza (prema inventaru i najnovijem opažanju) na pr. i kod stare malte na Vukovarskoj cesti, kod stare klaonice blizu »Pakla«, na Tenjskoj cesti, u naselju Borisa Kidriča i drugdje.

Dakako da za topografsko istraživanje nisu od važnosti oni nalazi, koji su u post-rimsko doba razvučeni, kao na pr. mnogobrojni fragmenti kipova i napisnih ploča, koji su bili u 18. st. ugrađeni u temelje stare gornjogradske župne crkve, te are, sarkofazi i nadgrobni spomenici, koji su nađeni bilo u parku retfalačkog dvorca, bilo u parku dvorca u Tenju,

bilo uzidani u zgradi šumarije u Bilju. Svi se oni sada nalaze u osječkom muzeju, ali se za neke od njih pozitivno znade, da su iz donjeg grada razvučeni kao građevni materijal ili kao ukras za zgrade i parkove, dok se za ostale tako mora pretpostaviti.

Na kraju moramo ponovo napomenuti, da za mnoge od nalaza, unesenih u ovu mapu, samo pretpostavljamo, da su nađeni, »in situ« ili da su u blizini svog iskonskog položaja iskopani. Prema tome mapa nam ne daje uvijek sasvim sigurne podatke za topografiju tih nalaza, no zato ona ipak može da posluži kao smjernica u daljnjem radu.

Kako se iz svega vidi, nagađanja Brunšmidova, gdje bi mogao biti Jupitrov hram, gdje mursanske grobne ceste, a Hoffillerova, gdje je bila cesta iz Murse u Teutoburgium, ne mogu se još dosadašnjim ispitivanjima nikako potvrditi.

S ovom topografskom mapom udareni su u krajnji čas tek prvi temelji za smišljeno topografsko ispitivanje terena Murse sa ciljem da se u budućnosti spasi svaki i najmanji podatak. No rezultati ovakovog istraživanja bit će tek onda konkretniji, kad se bude posvetilo pažnje datiranju nalaza više nego što je dosada bio slučaj. Tek kad ćemo, stekavši više iskustva, moći nalaze s većom sigurnosti datirati, dobit ćemo jasnijeg uvida, jer ćemo spoznati i shvatiti bar donekle i dinamiku u razvoju Murse.

B I L J E Š K E

¹ Kat. Diss. 83 i 84 raspravlja o toj legiji, koja je imala stalne tabore u Donjoj Panoniji, ali smatra da ih nije imala u Mursi, jer se dotada nije našlo opeka iz temelja Murse s oznakom legije »adiutricis«. Međutim na str. 115 i 166 drugog izdanja Diss. objavljuje natpisni kamen te legije iz vremena cara Hadrijana, koji se našao u ruševinama Murse i tom prilikom ispravlja svoje mišljenje.

² Vidi Topografija I, str. 66; Katančić datira kamen s god. 134., Brunšmid s g. 133.

³ Vidi Topografija I, str. 66.

⁴ t. j. Osijeka.

⁵ t. j. tragovi.

⁶ Vidi i Topografija I, str. 68.

⁷ Gornji dio publiciran je od Celestina, donji dio od Hoffillera; oba se fragmenta nalaze u muzeju. Mi dakako smatramo, da je samo gornji dio iskopan na svom prvobitnom mjestu.

⁸ Jedna ara posvećena Silvanu Silvestru nalazi se u osječkom muzeju, a druga posvećena Silvanu Domestiku nalazi se u osječkom franjevačkom samostanu. Ni jednoj nije poznato nalazište.

⁹ Po usmenom saopćenju graditelja Pelcera taj spomenik nije nađen, kako je objelodanjeno, već na mjestu tvornice sapuna.

¹⁰ Dr. Firing, Ruševine Murse početkom 19. st., Osječki zbornik IV, str. 47.

¹¹ To je ziđe, koje Franjetić spominje, Elaborat, str. 9, ad 81; usporedi u ovome tekstu br. 49.

¹² Usporedi u ovome tekstu br. 46.

SUMMARY

TOPOGRAPHICAL STUDIES ABOUT MURSA

It is well known that Mursa, the important Roman castrum («Colonia Aelia Mursa») near the Pannonian »limes« was situated on the right bank of the river Drava where now the »Lower town« of Osijek is located. The roman strata there sometimes appear only half a meter deep, but more often much deeper. The history of Mursa and her archaeological finds had been repeatedly worked on and published in branch periodicals at home by Brunšmid, Celestin, Hoffiller, Klemenc and others, although in recent days no topographical studies of Mursa have been made.

In this treatise attention is drawn to some writers who visited Osijek (Essek) in the 18th century and who wrote about Mursa's ruins which then still could be seen above the ground. The Italian count Marsigli after having visited many countries along the Danube gives an account of what he has seen there in his famous and voluminous work »Danubius Pannonico-Mysicus« (Amstelodami, 1726) and shows in tome II, schedule 21, fig. XI, a sketch of the Turkish fortress at Osijek (number 1) where at A A the ruins of Mursa are marked and at B the Roman road leading to the north. Although the Roman road is marked too near eastward of the fortress, we shall see that the Roman ruins are marked rightly on the east close to the fortress. Marsigli in his description (pag. 49) clearly says that the ruined Roman city walls were seen above the ground and that on the left bank of the river Drava a long dam existed (the Roman road) leading to the north.

The German writer Fr. W. v. Taube in his work »Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien (Leipzig, 1777 and 1778, book III, pag. 4—12) describing Osijek speaks of a long hill between the Austrian fortress and the »Lower town« which was covered with the ruins of Mursa. So Marsigli was not quite wrong when he marked the ruins closely to the east side of the fortress.

Salagius, an ecclesiastical historian described also in his work »De statu ecclesiae Pannonicae libri VII« (Quinqueecclesiarum, 1778) in the third book (pag. 112/113) the enormous ruins of Mursa between the »Lower town« and the fortress as well as the numerous finds and stoneinscriptions which he himself had seen and read.

Katančić, the well known Slavonian writer, Franciscan friar and professor of numismatics and archaeology at the university of Budapest, is most important as regards these topographical studies. As a young clergyman during his stay at Osijek between 1773 and 1777 he was an eye-witness of the pulling down of Mursa's foundation and of the digging up of stones and bricks from the Roman road beyond the river the intention being to erect with the obtained material a new road from Osijek across the morasses to Hungary. This happened during the reign of the Austrian empress Maria Theresia. As to the plundered Roman road the traces of it were in recent days rediscovered as a slight and straight northward going elevation with no building material in evidence. At a low water level one of those years Katančić could also see the remnants of the Roman bridge in the river and clearly indicated where it was he had seen them. At that time a Roman milestone was found too on the spot where the old Roman road crossed the newly built one. Katančić was so deeply impressed by everything he saw at that time that he zealously began to study the whole system of Roman roads in Pannonia in order to be able to prove the milestone was found on its original spot and that its distance from Aquincum was really 160 M. P. (as the inscription on it clearly imparted). As a result of his extensive studies he published at Osijek in 1782 his book »Dissertatio de columna milliaria romana ad Eszekum reperta« which deals not only with Roman roads but also with the history of Mursa and with all significant archaeological finds of his days and thus gives a good illustration of Mursa's torso in the 18th century. He saw, studied and described in this book the square-formed strong city wall (according to him each side of it was 424 Rom. steps long); he further mentioned a beautiful mosaic-floor of a house or a temple, the ruins of a »tepidarium«, a square fireplace; he also gave the size of the foundation of a huge building (90×50 Rom. steps), then of a square building (45×45 Rom. steps)

and of a third the size of which he does not indicate but gives its distance from the square building to the west. Even outside the southern city wall he saw and described the ruins of a round-shaped temple and of a small square-shaped building. He clearly pointed out how distant all these edifices were from the city wall. Katančić added to his book a sketch (number 2) and explained it as follows: a) the place where the milestone was found, b) the traces of the city wall, c) the ruins of the bridge, d) the place where the milestone was removed in his days, e) the new-built road, f) the traces of the famous Turkish bridge and g) the road leading to Darda. At the northeast corner of the wall Katančić marked the parish church which still exists in the »Lower town«. In his work he also deals with the epigraphic material and especially stresses the importance of a stone excavated in 1784, 330 Rom. steps westward of the wall, the inscription of which tells us that the »decurio« Caius Aemilius Homullinus erected on his own expenses 50 shops with double porticos. Katančić assumes that the inscription dates from the time of the emperor Hadrianus who honoured Mursa with the title of »colonia« and that it was found in its original place. Hence we must conclude that the civil part of Mursa developed outside of the wall, westward close to the Austrian fortress. The barbarians beyond the »limes« were on the opposite side.

The ecclesiastical historian Josephus Koller in his »Prolegomena in historiam episcopatus Quinqueecclesiarum (Posonii, 1804), gives a further sketch of Osijek and Mursa and their roads (number 3). He explains it as follows; the traces of the Roman road from the village Bellya A to the river Drava B, Mursa C, the piers of the Roman bridge D, the milestone E, the new road FF, the famous Turkish bridge GG. Koller's plan of Osijek and Mursa is more elaborate and gives far more detail than the one from Katančić. Both plans are alike as they have no wall on the north side. They also indicate the wall with a double line (presumably meaning a double wall); but they do not exactly correspond in the shape of Mursa's wall nor do they have the same exact direction of the road leading to the north. In spite of it Koller's plan is a valuable complement to the plan of Katančić.

In the 20th century colonel Karlo de Matassich and Radoslav Franjetić, a hydroengineer, took up topographical studies about Mursa. Matassich well knowing the essential results of Katančić searched for traces of the long ago pulled down wall and discovered traces near the supposed south-west wall corner and saw characteristic deepenings along the supposed southern side; he also noticed near the supposed south-east wall corner significant traces on the ground and thus was able to define the wall from here on to the north. In this way he was sure about the south and east wall line. In the north he determined there was no wall at all, the river being a defensive line. Matassich gave an account of his experiences in the local newspaper »Die Drau« entitled »Mursa« (15, IV, 1911, pag. 9 and 10).

Franjetić, an archaeological enthusiast, who lived for many years in Osijek and knew the terrain well came into possession of an old map of the Austrian fortress of Osijek (Essegg) dated 1786 (number 4 and 4a). In it he noticed double-hatched lines just at the round southwest corner, then along the southern line of the wall and on the north along the river. After having studied Katančić and Koller he believed that the north-east wall corner was near the parish church (although the church was actually outside the wall) and thus was able to give us a reconstruction of the whole city-wall (number 5 and 5a). The distance between the hatched lines made it possible for him to anticipate the existence of two parallel 3 m thick walls with 18 m in between them; the hatched lines on the north convinced him also in spite of Katančić and Koller of the existence of a corresponding northern wall along the river. Calculating the distances and carefully considering all vital points he was finally able to make a drawing of the castrum with the following measurements: 760 m W—E, 680 m N—S, 516.800 square meters. With the aid of Katančić's measurements of the buildings and their distances from the wall, Franjetić could define their situation inside and outside of the wall.

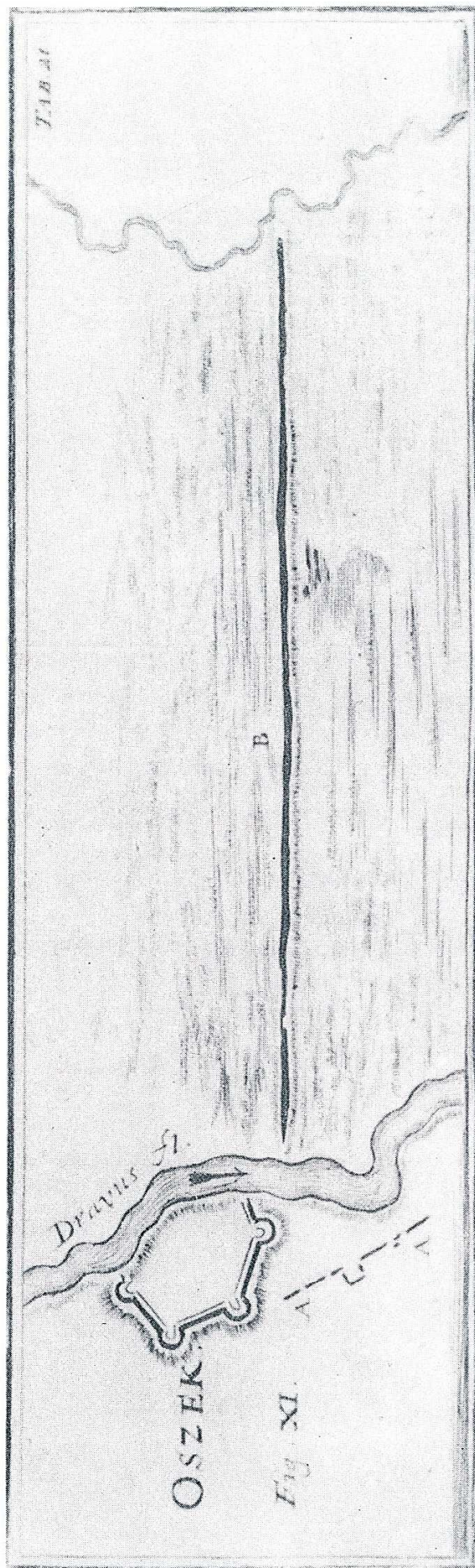
He also noticed in the map some hatched lines south-east from the Austrian fortress which clearly showed that here too were some extracted walls. The stone inscription which conveys that Homullinus erected 50 shops was found somewhere near these supposed extracted walls and we can rightly believe it was found »in

situ«. This fact made it possible for him to conclude that here, outside the city wall, westward to the fortress, the civil and commercial parts of Mursa were developed. The depression in the old map near the south-west corner, Franjetić believes, was the place of an amphitheatre and marked it in his reconstruction. The Greek historian Zosimos is the only one who mentions the amphitheatre at Mursa in front of the city gate, when describing the famous battle at Mursa in 351 (*Historia nova*, ed. Mendelsohn, Lipsiae, 1887, II, 50, pag. 107). Franjetić is of the opinion, that it was built of timber, that it covered an area of 14.000 square meters and could accomodate about 4.000 people. He thinks that the cemetery will have to be found along the »via decumana«.

Thus it was possible with the help of old and new searchers to get a fairly good idea of the situation, size and shape of the military and civil part of Mursa, of some of her buildings, amphitheatre, bridge and roads. The modern Osijek is growing fast over old Mursa and we really think it high time to save all possible topographical notes when new finds appear in order to restore the picture more completely.

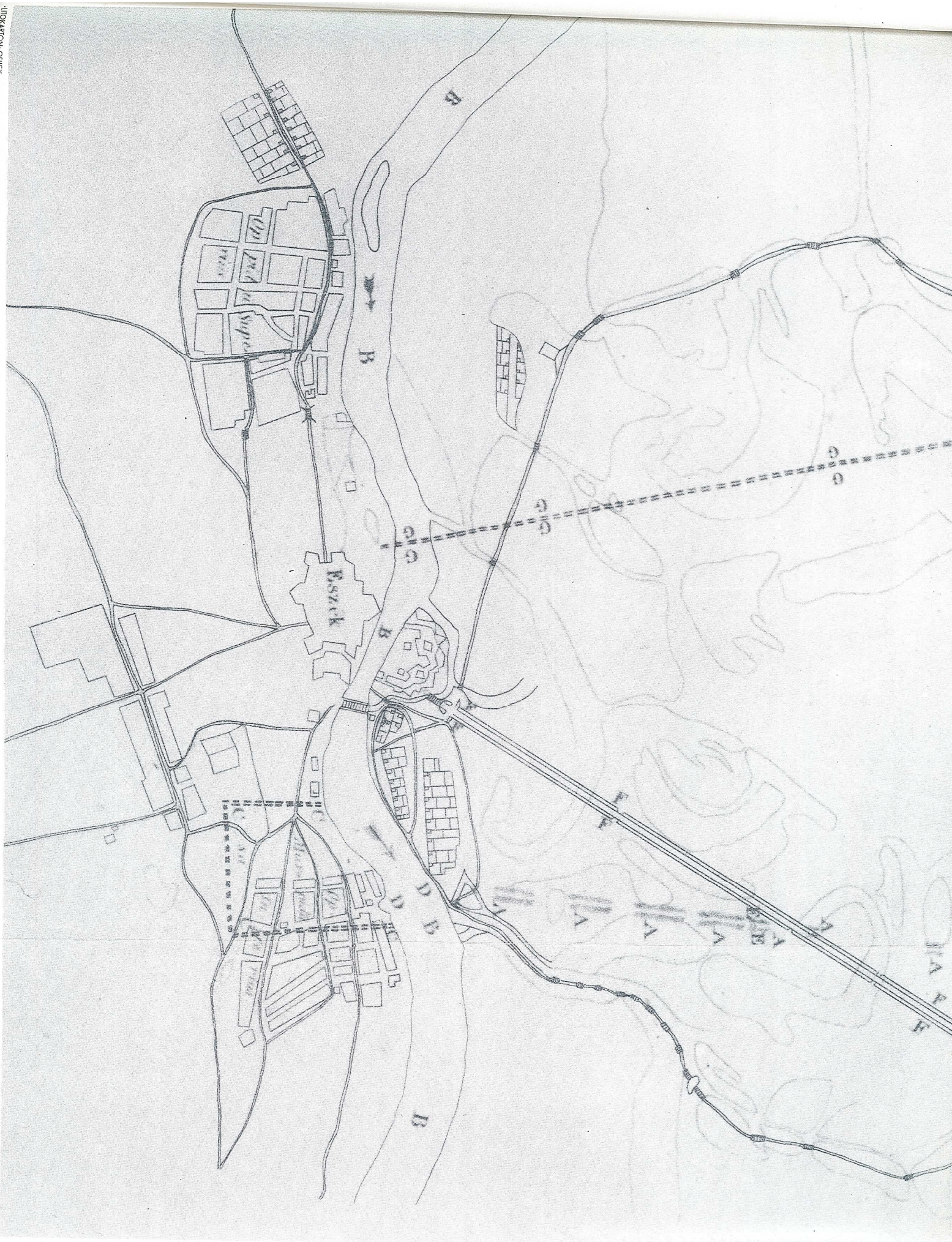
II

In the second part of this treatise a list is given of all topographical records connected with Mursa taken from branch literature, periodicals, local newspapers and the inventory of archaeological objects in the Museum at Osijek. With the help of these records a map (number 6 and 6a) is construed showing where the main finds were made which could help to clear up the urbanistic picture of Mursa. The signs represent finds which throw some light on Mursa as a town such as: graves, grave monuments, sarcophagi, stone inscriptions, altars, sculptures, walls, milestones and a ship. The blue signs and sloping lines indicate the finds or the ground with frequent finds from Katančić's days on to the year 1946 and the red ones from then on to 1956.

Br. 1. Nacrt osječke tvrđe, ruševinâ Murse i rimske ceste
iz Marsigli-ja (Danubius)

Foto Sveuč. bibl. Zagreb

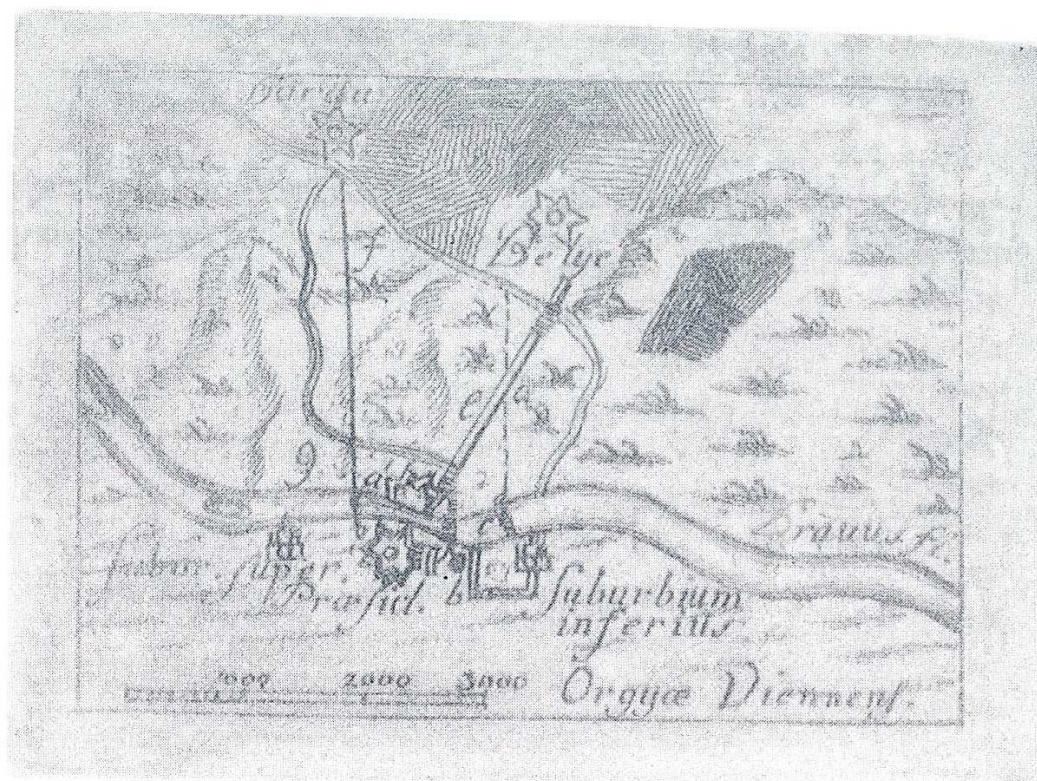

Foto Sveuč. bibl. Zagreb

Br. 2. Nacrt Osijeka s okolicom iz Katančića (Dissertatio)

Situationen im

der Thung Chong

Wenn die Karten in dem obigen Fache am die Richtung der auch die
 alle in 5. mit ab Eile der Richtung der. Wegen der
 alle fühlbaren Gebirge. Jedoch sind die Gebirge die
 alle in 5. mit ab Eile der Richtung der. Wegen der
 alle fühlbaren Gebirge. Jedoch sind die Gebirge die
 alle in 5. mit ab Eile der Richtung der. Wegen der
 alle fühlbaren Gebirge. Jedoch sind die Gebirge die

Br. 4. Situationi nacti osjetke tvrde iz g. 1786.

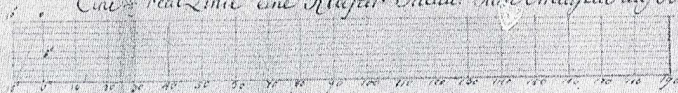
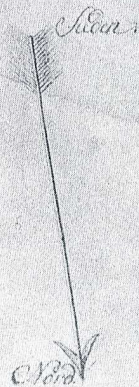
Situations Plan

Der Festung Osegg.

Waron die Gegend in dem Jahr 1786. um die Festung, als auch die Festung selbst in so weith als dieses der Vertheidigung deren Werken, durch ihre auf selben befindlichen Entschien schädlich, gantz neu aufgenommen, und nützlich werden ist, wobei zugleich an einem an der Wasser Seite befindlichen alten Werke das Niveau angezeigt und durch die punctirten Linien nurlich das Tracé des neuen Verbesserungs Projecte ersichtlich gemacht wird.

Die schwarzen unterstrichenen Ziffern zeigen, das unterschiedene Niveau, als um die Festung befindlichen Terrains, als auch die beiderseitigen Ufer Höhe des Flusses die an beiden Ufern punctirte, und gelb illuminirte Linie aber wie der Fluss von der Ober Varesch bey dem saltz Amt bis zur Unter Varesch auf seine normal Breite einzuschränken wäre, um sein seichtes Grundbett besser zu vertieffen, und seinen Lauf längt der Festung vor denen Einrissen zu bewahren.

Eine real Linie eine Klafter Litten. Plan Maassstab auf 60000.

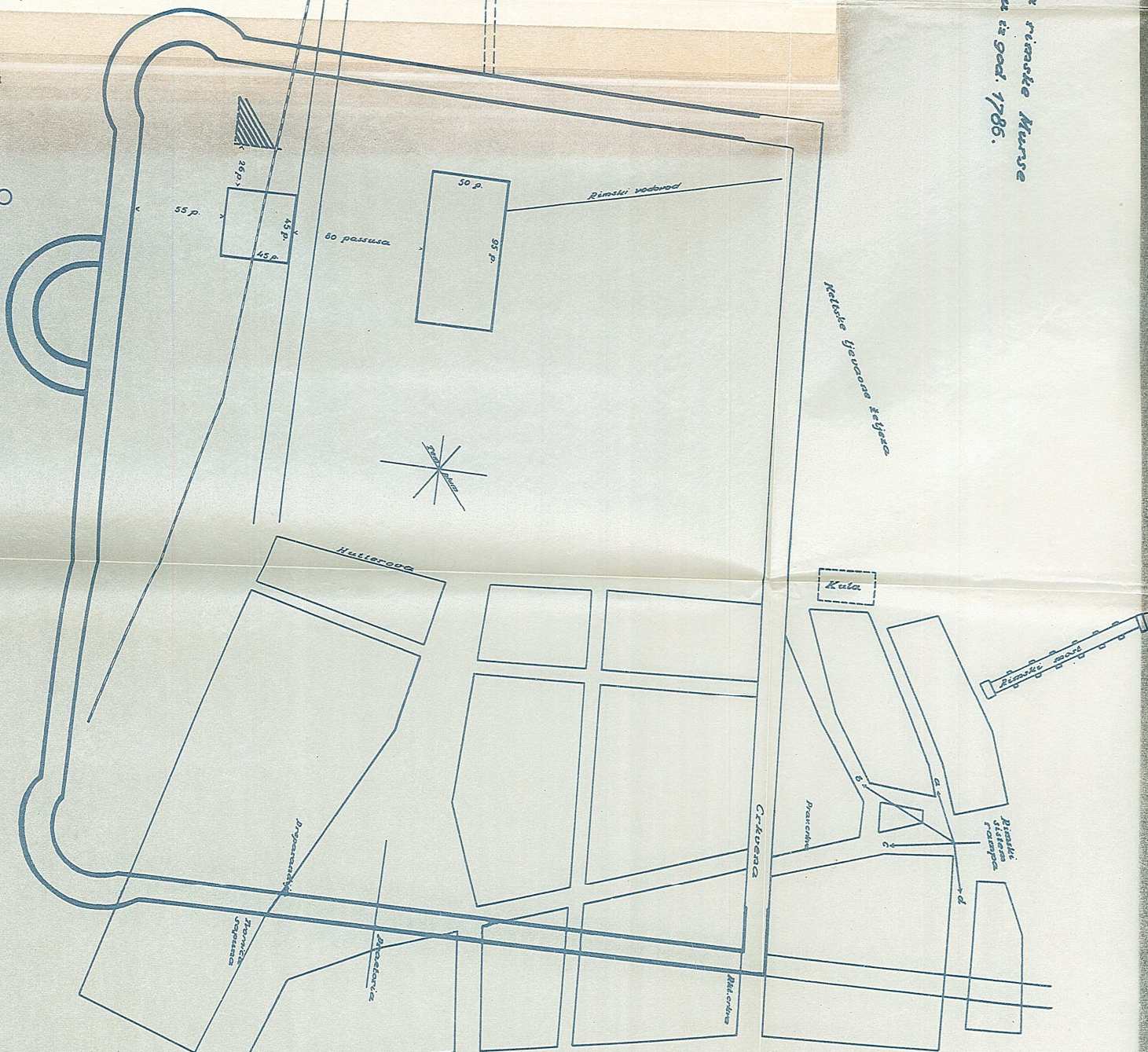
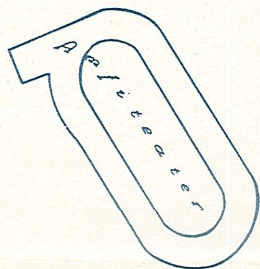
पृष्ठ संख्या १००

ca b c r n
Rimauk Enuakie

വ്യാ. മീമാംസയോഃ

५३५

Bazilika u Njagoraviku

Prejedatni nacrt grada Osijeka
Mjerilo=1:5760

*Topografische Karte zwischen
Malacca und Terengganu*

riassunto cere

